स्वपराक्रम.

બીજી આવૃત્તિ.

આ પુસ્તક

સ્માઇલ્સ સેલ્ફ હેલ્પ

નામના

ઇંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે તૈયાર કરેલા

મરાઠી "સ્વપરાક્રમ" ઉપરથી ગુ-

જરાતીમાં તૈયાર કરનાર

अर्जुन नानजी नमळ.

તાલુકા સ્કુલમાસ્તર પોરબંદર.

સંવત ૧૯૪૪.—સને ૧૮૮૮.

અમદાવાદ

આર્યોદય પ્રેસમાં છાપ્યું.

કીમત આઠ આના.

પહેલી આવૃત્તિની અર્પણપત્રિકા.

મહેરબાન હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા.

એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબ બહાદુર

વડોદરા સ્ટેટ.

આપના હાથ નીચે રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં મેં કેળવણી લીધેલીછે, આપ મારૂં એક ઉપકારીછો; મારા સંબંધમાં આવેલા મહેરબાનોમાં આપની મારા પ્રત્યે કંઈ વિશેષ મમતા છે; વળી આ પુસ્તકના હેતુ મુજબ આપ ઘણે પ્રકારે સ્વદેશની ઉન્નતી કરવાને આગ્રહી થયાછો; ઇત્યાદિ કારણોને લીધે આ પુસ્તક હું આપને અર્પણ કરૂંછું, તે સ્વિકારશો. એવો સેવકને ભરોંસો છે.

હું છું

આપનો આભારી સેવક.

અર્જુન.

બીજી આવૃત્તિની અર્પણ પત્રિકા.

મહેરબાન રાવબાહાદુર હરગોવિંદદાસ

દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા.

વડોદરા સ્ટેટની.

વર્નાક્યુલર ઇન્સ્ટ્રક્શનના ડિરેક્ટર સાહેબ બહાદુર.

જે કારણોને લીધે મેં આ ચોપડીની પહેલી આવૃત્તિ આપને અર્પણ કરી છે, તેજ કારણોથી આ બીજી આવૃત્તિ પણ આપના ચરણમાં મૂકતાં આ સેવકને ઘણો આનંદ થાય છે.

આ હકીકત મારા વાંચનારના જાણવામાં સહજ આવશે, કે પહેલી આવૃત્તિ વખતે મેહેરબાન રા. બા. હરગોવિંદદાસ વડોદરા સ્ટેટના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર હતા, ને આ બીજી આવૃત્તિ વખતે ડિરેક્ટર સાહેબના માનવંતા હોદ્દાપર બિરાજે છે. ઇશ્વર, આ મારી ચોપડીની ત્રીજી આવૃત્તિ કહાડવાનો સમય આપે; અને તે સમયે આથી પણ ચડતા હોદ્દાપર બિરાજો, તો મારા જેવા ગરીબને ત્રીજી વખતે કેટલો આનંદ થાય!!! હે જગદીશ્વર, આ સત્કર્મી મહાપુરુષને દીર્ઘાયુ બક્ષો. એજ મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

લી૦ સેવક

અર્જુન.

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

'સ્માઈલ્સ સેલ્ફ હેલ્પ' નામનો પ્રખ્યાત ગ્રંથ ઈંગ્રેજીમાં છે. તેમાં ઉદ્યોગની મહત્તાઈનું વર્ણન કરેલું છે; તથા બીજા ઉપર બિલકુલ આધાર ન રાખતાં, ફક્ત પોતાની મહેનતથીજ મનુષ્યની ચડતી શારીતે થાયછે, એ સ્પષ્ટ દર્શાવેલું છે.

આ ઈંગ્રેજી ગ્રંથનું મરેઠી ભાષાંતર કરનાર સદ્ગૃહસ્થે પ્રસ્તાવનામાં જણાવેલું છે કે "ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીએ સદહુ ઈંગ્રેજી ગ્રંથનું ગુજરાતીમાં ઉત્તમ ભાષાંતર કરનારને રૂ ૫૦૦) નું ઈનામ આપવાની જાહેર ખબર છપાવી હતી," સોસાઈટી તરફ લખી તપાસ કરતાં જણાયું કે એ ગ્રંથનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર હજી સુધી થયું નથી; તેમજ એવી જાતનું પુસ્તક સોસાઈટી તરફથી બહાર પણ પડયું નથી. આવા લોકોપયોગી ગ્રંથ દેશી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થાય એ ઘણી ઉત્તમ વાત છે, એમ ભાષાંતર કર્તા જણાવેછે તેથી, તથા ગુજરાતી ભાષામાં આ ગ્રંથની આવશ્યકતા જણાયાથી 'સ્વપરાક્રમ' નામના મરેઠી ગ્રંથ ઉપરથી ગુજરાતીમાં આ પુસ્તક તૈયાર કરેલુંછે.

મારો, તેમજ મારા કેટલાક મિત્રોનો, તથા સોસાઈટીનો વિચાર એવો હતો કે આ ગ્રંથમાં કેટલાક પ્રખ્યાત દેશી પુરૂષોનાં ચરિત્રો દાખલ કરવાં. આ વિચાર ઘણો ઉત્તમ છે, પરંતુ તેમ કરવાને ઘણાં ચરિત્રો એકઠાં કરી તેમાંથી તત્વ ખેંચી કાઢવું એ મારા જેવાને દુર્ઘટ લાગેછે; તોપણ ઈશ્વર ઈચ્છાથી જો બીજી આવૃત્તિ છપાવવાનો વખત આવશે, તો જેટલાં ચરિત્રો મહેનત કરતાં મળી આ-

વશે, તેટલાં તેમાં દાખલ કરવાની ઈચ્છા રાખુંછું.

મરેઠી 'સ્વપરાક્રમ' ના કર્તાએ ઉદાર દિલથી ભાષાંતર કરવાની રજા આપી એથી એમનો અતિ ઉપકાર સમજુછું.

આ પુસ્તક જે સદ્ગૃહસ્થના વાંચવામાં આવે, તે ગૃહસ્થ કૃપા કરી કંઈ સુધારવા લાયક ખાગી જણાવશે તો ઉપકાર સાથે બીજી આવૃત્તિમાં સુધારીશ.

આ નાનકડા ગ્રંથ વિષે વિદ્વજ્જનોના અભિપ્રાય તથા સદ્ગૃહસ્થોના આશ્રય ઉપર સરત રાખી, આવાજ કેટલાક લોકોપયોગી મરેઠી ગ્રંથનું ભાષાંતર કરી સુજ્ઞજનોની સેવામાં મૂકવામાં આવશે.

મુ. કુંડલા. સંસ્થાન ભાવનગર.
તા. ૧૦ મી માર્ચ સને ૧૮૮૩
સંવત ૧૯૩૯ ફાલ્ગુન સુદ ૨ ને
શનીવાર.

અર્જુન નાનજી નમળ.
તાલુકા સ્કૂલ માસ્તર.
કુંડલા.

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

મેં આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિની ૫૦૦) નકલો છપાવી હતી. અગાઉથી થએલાં ગ્રાહકો પણ લગભગ તેટલાંજ હતાં. છપાઈ બહાર પડયા પછી તુર્તજ વડોદરા સ્ટેટના માજી ડિરેક્ટર સા. મહેરબાન રાવબહાદુર ભોગીલાલભાઈએ ૫૦) નકલો મંગાવવાથી કેટલેક ઠેકાણે નક્કીજ મોકલતાં તેમના તરફ મોકલી. થોડી ભેટમાં ને થોડી રિવ્યૂ માટે મોકલવામાં આવી; બાકી ૫–૧૦ રહી, તેવામાં આગળની અરજથી કચ્છના માજી દિવાન બહાદુર મહેરબાન મણીભાઈએ ૪૦ નકલો સ્ટેટ તરફથી રાખવાનો હુકમ મોકલ્યો. ત્યારથીજ બીજી આવૃત્તિ માટે વિચાર શરૂ થયો. એ પછી ભાવનગર સંસ્થાનના નાયબ દિવાન મેο વિજયશંકર ગવરીશંકરનો મુકામ જ્યારે કુંડલે થયો, ત્યારે તેમને એક પ્રત ભેટ આપવામાં આવી. તે વખતેજ ફુરસદનો સમય હોવાથી તેઓ સાહેબે વાંચવાને શરૂ કર્યું, પહેલેથી થોડું વાંચતાંજ ખુશી થઈ બીજાં કેટલાંક વખાણ કર્યાં, પરંતુ તે આ ઠેકાણે લખવાની જરૂર નથી. બાદ ૫૦ નકલો રાખવા જણાવ્યું, અને બીજી વધારે મદદ મળે તેવી પણ આશા આપી; મગર મારા કમનશીબે તેવો કંઈ જોગ થયો નથી. આ બંને મદદોથી આ બીજી આવૃત્તિનો વિચાર સ્થાપિત થયા જેવો થયો ખરો પણ આટલી નકલોથી તુર્ત વેળા બહાર પાડવાને મુશ્કેલ જણાઈ કેમકે પહેલી આવૃત્તિ વખતે જે મિત્રો અને ગ્રાહકોને તસ્દી દીધી હતી, તેનેજ ફરી મહેનત આપવી યોગ્ય ન લાગી. એથી એ ઈચ્છા તુર્ત વેળા તો બંધ રહી.

કુંડલેથી મારી બદલી અહીં (પોરબંદર) થઈ, ને અહીંઆં ઓળખાણ પિછાન થયા બાદ સ્નેહીઓમાં આ બાબતની વાત થતાં બીજી આવૃત્તિની ઈચ્છા તાજી થઈ, એથી કેટલાક મહેરબાનોને વિનતિ કરતાં થએલી નકલોમાં કાંઈક વધારો થવાથી ફરી છપાવવાનો વિચાર નક્કી થયો. એટલે મહેરબાન નવલરામભાઈના રિવ્યૂ સાથે આશ્રય મળવા લાયક જગાએ—મોટે મોટે ઠેકાણે—વિનતિ પત્રો, અને ત્યારબાદ હેન્ડબીલ મોકલવામાં આવ્યાં, પણ મદદ કે જવાબનું ફળ ૦ સુન. જેને મળેછે, તેને મોટી મદદો મળેછે. આમાં કોઈને દોષ દેવાને કારણ નથી; કેમકે આંજ કાલ મદદને સારૂ ગુજરાતી પુસ્તકોનાં વિનતિ પત્રો અને હેન્ડબીલો આશ્રય દાતા તરફ દરરોજ ઢગલાબંધ આવતાં હશે, જેથી વાંચવાની પણ તસ્દી લેવી મુશીબત ભરેલી થઈ પડે; ને તેથી ટકે શેર ભાજી ટકે શેર ખાજાં થાય તેમાં નવાઈ નથી. ખેર!!! એ બાબતનો અફસોસ કરવાને આ જગો નથી; તોપણ અંહીં મારે આ ઠેકાણે લખવાની જરૂર પડેછે કે આ ચોપડીના બૂજથી જે આશ્રય મળ્યોછે, તે તો માત્ર આહકના લિસ્ટમાં બતાવેલા ઉપલા થોડા મહેરબાનો તરફથીજ. બાકીનો ખુશામતથી કે જરા ઓળખાણથીજ. જ્યાં કદર ન મળે ત્યાં પછી ખુશામતની કે ગાંખાણની જરૂર પડે તેમાં શી નવાઈ!!

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનાના ત્રીજા પારિગ્રાફમાં ઇસારો કર્યા મુજબ, તથા વિદ્વાન વિલાસાદિના અભિપ્રાય પ્રમાણે દેશીચારોની ટૂંકી નોંધ આ આવૃત્તિમાં આપવાની મારી ફરજ હતી; પણ તે કામ એટલી નવરાશનું અને શાન્ત વખતનું છે કે સ્કૂલના જેવા કામવાળા ધંધામાંથી, એવો ને એટલો વખત મેળવવો મુશ્કેલ પડે. વ-

ણી જો સારો આશ્રય મળત, તો રજા લઈને પણ મહેનત કરીને બનત તેટલાં દેશી ચરિત્રોની ટુંકી નોંધ આપત.

આ ઠેકાણે જણાવતાં મને અતિ આનંદ થાયછે, કે મૂળ અંગ્રેજી "રમાર્કેબલ સંટર હિસ્ટ" ના સંપૂર્ણ ગુજરાતી તર્જુમા સાથે ટીકા તથા ફૂટનોટ આપી, ઉત્તમ પુસ્તક સોરઠ પ્રાંતના ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મહેરબાન રાવસાહેબ ગણપતરામ ભાઈ છપાવી બહાર પાડવાના છે; જે પ્રેસમાં છે, તેથી થોડી મુદતમાં બહાર પડશે. તોપણ આ ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી તરીકે નિરૂપયોગી નહિ પડશે, એમ મને લાગેછે.

૧ હું ઉત્તમ પુસ્તક તવંગર ને વિદ્વાનને સવળ પડે તેમછે, તો આ નાનું પુસ્તક ગરીબને સાધારણ ભણેલાને વાંચવાને ઠીક પડશે. એટલુંજ નહિ પણ આ ચોપડીની હલકી કીમતને લીધે કેળવણીને ઉત્તેજન આપનારને નાનાં બાળકોને હર્ષિત કરવાને એક અચ્છું સાધન થઈ પડશે.

છેવટે આ બીજી આવૃત્તિ કઢાવવાના વિચારની સ્ફુર્ણા ઉત્પન્ન કરનાર મીરઝાં મહારાવ શ્રી ખેંગારજી સવાઈ બહાદુર જી, સી, એસ, આઈ. ના અને ભાવનગરના નાયબ દિવાન મહે. વિજયશંકરનો બહુ પ્રેમથી ઉપકાર માની, તથા અગાઉથી થનાર ગ્રાહકોનો આભાર માની, મારા વાંચનારને વિનતિ કરૂંછું, કે આદિથી અંત સુધી એકવાર લક્ષ રાખી વાંચી જશો, તો મારી મહેનત ને તમારા પૈસા પણ સફળ થશે, એમ હું માનુંછું.

પોરબંદર તા૦ ૧-૭-૯૮
સંવત ૧૯૫૪ ના શ્રાવણ વદ
૧૦ ને શનીવાર

અર્જુન નાનજી નમંળ.
તાલુકાસ્કુલમાસ્તર
પોરબંદર
કાઠિયાવાડ એજન્સી વકીલ.

આ પુસ્તક વિષે જાહેર પત્રોના અભિપ્રાય.

ગુજરાત શાળાપત્ર. "આ બુક ઘણીજ અગત્યની ચોપડી છે. એમાં જે અગત્યનો બોધ સમાયેલો છે, તે હાલ આપણા લોકની મનોવૃત્તિ જોતાં ખાસ અગત્યનો છે * * * * * * હાલ જે ઘણી ખરી ચોપડીઓ છપાય છે, તેના કરતાં એ સો દરજ્જે સરસ છે. આ ચોપડી અમને વિવેચન સારૂ મળી નથી, પણ જ્યાં ગુણ દેખીએ ત્યાં તેની ખબર લેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીએ છીએ. એની કીમત માત્ર આઠજ આના છે."

વિજ્ઞાન વિલાસ. "એ પુસ્તક જેવું દેખાવડું તેવુંજ માલવાળું પણ છે * * * હિંદુસ્તાનમાં દેશીઓનો ઉદ્ધાર થવાને આવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થવાની ઘણી જરૂર છે, કે જેથી દેશીઓ તે વાંચી બીજાઓના દાખલા લઈ, સ્વપરાક્રમી થાય ને દેશની ઉન્નતિ કરે. ઊંચ ને નીચ, ગરીબ ને તવંગર, સ્ત્રી ને પુરૂષ સઘળાંને એ વાંચી દાખલો લેવા જોગછે."

બુદ્ધિપ્રકાશ. "એમાં પોતાનીજ બુદ્ધિ, કર્મ ચાતુર્યથી છેક દીનદશામાંથી સારી સ્થિતિમાં આવેલાં માણસોનાં ચરિત્રો આપ્યાંછે. દરેક માણસને એ પુસ્તક લક્ષપૂર્વક વાંચવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ."

૩૫૨૯

સ્વપરાક્રમ.

"મુદ્દે દેશમાં જેવા લોક હશે તે પ્રમાણે દેશની ચડતી અથવા પડતી થશે." મિલ્લ.

"પ્રયત્ને પરમેશ્વર" એટલે પ્રયત્ન કરવાથી ઈશ્વર અવશ્ય સહાય થાયછે, એ કહેવું સર્વ પ્રકારે ખરૂં છે. આ નાના સરખા વાક્યની સત્યતાનો અનુભવ ઘણા લોકોને થયો હશેજ, માટે ઉદ્યોગ એ મનુષ્યને અવશ્યનો છે. જે માણસને કાંઇને કાંઈ ઉદ્યોગ કરવાની ટેવ છે, એવા માણસની ચડતી થવાને ઘણો વખત લાગતો નથી, અને એવા ઉદ્યોગી પુરૂષો દેશમાં સર્વત્ર થયા એટલે દેશની ચડતી ને આબાદી થવાનો પણ આરંભ થયો, એમ સમજવું. બીજા આપણને કેટલીક મદદ કરે, પણ જો આપણે ઉદ્યોગ કરીએ નહિ, ને આળસુની પેઠે શાંત બેશી રહીએ, તો તે મદદથી કંઇ વિશેષ ફાયદો ન થતાં, ઊલટું માત્ર નુકસાન થવાનો સંભવ છે; પરંતુ આપણે જો ખરેખર ઉદ્યોગ કરતા હોઇએ, અને તેમાં બીજાની કાંઈપણ મદદ ન હોય, તોપણ તે ઉદ્યોગનું ફળ ખચિત મળશેજ. જે કામ કરવાને આપણે પોતે મહેનત કરવી જોઇએ, તે કામ જો હમેશાં બીજાની મદદથીજ કરવાની ટેવ પડે, તો કોઈ કાળે જાત મહેનત કરવાની ટેવ નહિ સરખી થઈ જઈ આ જગત્માં આપણે કેવળ નિરૂપયોગી થઇશું; માટે જે મનુષ્યને બીજાની મદદની ઘણી જરૂર છે, અને જે બીજાનો કેવળ તાબેદાર છે, તે પુરૂષના હાથથી કોઇપણ વખાણવા લાયક કામ બનતું નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેવું કામ કરવાની તેને ઈચ્છા પણ થતી નથી. એકંદરપણે તેની શક્તિજ ઓછી

થાયછે, એ કહેવું ખરૂંછે. જે છોકરાંને મહેતાજી હમેશા ઘેર શીખવવા જાયછે, તે છોકરાં મહેતાજી વગર એક પગલું પણ આગળ ભરતાં નથી. આવાં છોકરાં કંઈ કામનાં નથી. મહેનતુ છોકરાંને મહેતાજીની બિલકુલ ગરજ પડતી નથી, અને તેવાંજ બાળકો આગળ જતાં નામાંકિત થાયછે, એ ઘણાના જોવામાં આવ્યું હશે.

જોકે સરકારે આપણા ફાયદાને સારૂ ઘણીક મહેનત કરી નિશાળો સ્થાપી, પુસ્તકો છાપ્યાં, લાઇબ્રેરીઓ સ્થાપી, હુન્નરશાળા કાઢી, કાયદા કાઉન્સિલની ગોઠવણ કરી, પાર્લમેન્ટ સભાનો હક્ક આપ્યો, એ બધું કર્યું; પરંતુ જો આપણે શાંત બેશી રહી તેનો ઉપયોગ કરીએ નહિ, તો તેથી દેશને અથવા આપણને ખરેખરો ફાયદો થશે એવું કહેવાય નહિ. બહુ તો તેથી માત્ર એટલુંજ થાય કે, આપણું કર્ત્તવ્ય શું છે, એ આપણે થોડું થોડું સમજીએ અને કદાપિ એમ લાગે કે આપણી સ્થિતિ ખરાબ છે, તે આપણે સુધારવી, અને સુધારતા જઇશું તો કોઇપણ અડચણ રહેશે નહિ; પરંતુ આથી કાંઈ વધારે થાય એમ લાગતું નથી. નિશાળો સ્થાપી એટલે લોકો ડાહ્યા થશે, એ વાત ખોટી છે; એથી તો માત્ર શીખનારને એક સગવડ થઈ, પણ જેને શીખવાનીજ મરજી હશે નહિ તેને એક તો શું પણ એવી હજારો નિશાળો કાઢે તોપણ કંઈ ફાયદો થવાનો નથી, એ ઉઘાડું છે. એમ જો હોય તો લોકોને હમેશા એવુંજ લાગવું જોઇએ કે, આપણા ફાયદાને માટે સરકારે ધ્યાન આપવું, અને આપણે શાંત બેશી રહીએ તથા કાંઇપણ મહેનત ન કરીએ તોપણ હરકત નથી. મતલબ કે પ્રજાના હિતને માટે સરકારે ઉત્તમ કાયદા કરવા અને રૈયતે નિરાંતે ઘોર્યાં કરવું.

ઘણા લોકોની એવી સમજ છે કે અમને મોટા મોટા હક્ક મળ્યા, કાયદા કાઉન્સિલમાં દાખલ કર્યા, અને પાર્લમેંટ સભામાં અમે મુખત્યાર મોકલતા થયા, એટલાથી અમે સુખી થઇશું, અને અમારા દેશની ચડતી થશે, પરંતુ આ કેવળ ભ્રમ છે. સરકારનું કામ એટલુંજ કે લોકના જાનમાલનું અને સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવું. સરકારે ગમે તેવા રૈયતના સુખને સારૂ કાયદા કર્યા હોય, તોપણ સપ્પાઇથી લોકોને એવું કહેવાય નહિ કે ફલાણી વાત સારી છે, તે તમે માન્ય કરો. અને નહિ કરો તો અમે તમને શિક્ષા કરીશું. ચોરી, મારામારી અને ખૂન વગેરે ગુન્હા કરવા નહિ, એમ કહેવાને કાયદાનો આધાર છે, અને .સદરહુ અપરાધ કરનારને પીનલકોડ પ્રમાણે શિક્ષા પણ કરવામાં આવેછે; પરંતુ તમે વિદ્યા શીખો, ઉદ્યોગ કરો, વ્યાપાર કરો, પરસ્પર બંધુત્વનો નાતો રાખો વગેરે કાયદામાં હોતું નથી, અને એમ ન કરનારને કાયદાસર શિક્ષા પણ કરાતી નથી; માટે રાજા ગમે તેવો ન્યાયી, દક્ષ, કે પાપભીરૂ હોય તોપણ પ્રજાનું રક્ષણ તો રૂડી રીતે થશે, અને તેમના જાનમાલને કે સ્વતંત્રતાને કોઈ પણ પ્રકારે ધક્કો પહોંચશે નહિ; તેમજ આળસુ લોકોનું આળસ કમી થશે નહિ, ઉડાઉ લોકોનું ઉડાઉપણું તેવુંને તેવું રહેશે, અને દારૂડીઆ વગેરે લોકોનું દુર્વ્યસન પણ જશે નહિ. એ સુધારો કાયદા કાઉન્સિલ સ્થપાયાથી અથવા પાર્લમેંટ સભાનો હક્ક મળ્યાથી થતો નથી. એ કામ સરકાર એકલીનું નથી, પણ લોકોએ તેમાં મદદ કરવી જોઇએ. દરેક માણસે આળસ મૂકી ઉદ્યોગ કરવો જોઇએ, અને પોતાની ઈચ્છાને સ્વાધીન રાખી હરેક રીતે નીતિને અનુસરીને પોતાની વર્ત્તણુક રાખવી જોઇએ. આ પ્રમાણે થવાથીજ આ-

પણું તથા આપણા દેશનું ભલું થવાનો સંભવ છે.

આપણામાં કહેવત છે કે '**યથા રાજા તથા પ્રજા**' એટલે જેવો રાજા તેવી પ્રજા; રાજા જો સદ્‌ગુણી અને પ્રજાનું રૂડી રીતે પાલન કરનારો હશે, તો તેથી પ્રજા પણ સદ્‌ગુણી ને વિચારશીલ થશે, પરંતુ રાજાજ જો દુષ્ટ અને કર્મ ભ્રષ્ટ હશે, તો તેની પ્રજા પણ તેવીજ થશે. એ કહેવું જો કંઈ પણ અંશે ખરૂં જણાતું હોય, તો ઊંડો વિચાર કરવાથી આપણને એવી ખાત્રી થશે કે '**યથા રાજા તથા પ્રજા**' એમ ન કહેતાં '**યથા પ્રજા તથા રાજા**' એમ કહેવામાં સત્યતાનો અંશ વધારે આવેછે; માટે તેનો વિચાર કરીએ. રાજા ઉત્તમ પ્રકારનો હોય અને તે પ્રજાના ફાયદા સારૂ ઘણી કાળજી રાખતો હોય, પણ પ્રજા જો તેના સરખી નહિ હોય અને તે પોતાનું હિત અનહિત સમજતી નહિ હોય તો તે રાજાના સારાપણાનો ઘટિત જોઈએ તેવો ઉપયોગ થનાર નથી. આળસુ, દુષ્ટ, વ્યસની અને દગાખોર લોકોને મોટા મોટા હક્ક દેવામાં આવતા નથી, કેમકે તેથી રાજ્યને અવગુણજ થવાનો. સુધરેલા લોક પ્રમાણે તેમની સાથે વર્તવું એ કેટલેક દરજ્જે ઠીક નથી. તેઓની યોગ્યતા પ્રમાણેજ તેમની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ, પરંતુ તેજ રાજા જો દુષ્ટ ને જૂલમી હોય અને પ્રજા હુશીઆર ને સ્વહિત સમજનારી હોય, તો તે એવા રાજાનો જૂલમ વધારે દિવસ ચાલવા દેશે નહિ, ઈંગ્રેજ લોકોનું રાજ્ય જોઈએતો આજ ઘણે ઠેકાણે છે પરંતુ તેમની રાજ્ય વ્યવસ્થા કરવાની રીત જુદે જુદે ઠેકાણે જુદી જુદી છે. રાજ્ય કર્તાતો તેજ, પરંતુ ઇંગ્લાંડના લોકોને જે હક્ક છે, તે આ દેશમાં આપણને નથી; અને આપણને જે થોડો ઘણો હક્કછે, તે આફ્રિકાના શીદી લોકોને નથી. આનું કારણ પણ ખુલ્લુંજ છે.

મોં તેવી લપડાક અથવા મોઢું જોઈને ટીલું. *આપણી આજ પાર્લમેંટ સભામાં બેસવાની યોગ્યતા નથી, (?) માટેજ તે અધિકાર હજી સૂધી આપણને મળ્યો નથી, યોગ્યતા હોત તો આપણા રાજ્ય કર્ત્તાએ તે અધિકાર ક્યારનો આપ્યો હોત. વધારે તો શું પણ આપણેજ તે અધિકાર† લીધો હોત. આ ઉપરથી ખુલ્લું છે કે સુધારાના સંબધમાં લોકોનું પગલું જો પાછળ હોય અને રાજ્ય કર્ત્તાનું કંઈ પગલું આગળ હશે, તો તેઓ રાજ્ય કર્ત્તાને પોતાની સાથે તાણીને પાછળ આણુશે, પરંતુ જ્યાં લોકોનું પગલું આગળ ત્યાં તેઓ પોતાનો હક્ક મેળવવાને શો શો પ્રયત્ન કરેછે, અને ત્યાંના રાજાઓનો જૂલમ અને લુચ્ચાઇ કયાં સૂધી ચાલે છે, એ ઇંગ્લાંડ દેશનો ઇતિહાસ વાંચનારનેજ ખબર હશે. આ ઇંગ્રેજી રાજ્યમાં કેટલાકનો મત એવો છે કે જ્યારે આપણી ઉપર કંઈ દુઃખ પડે; ત્યારે તે માટે સરકારને ઠપકો દેવો. પણ તેમાં બધો દોષ આપણો છે. જેવી જેની યોગ્યતા તે પ્રમાણે તેને વધારે ઓછો હક્ક મળેછે, ઉદ્યોગી, હુશીઆર, પ્રમાણિક લોકો ઉપર રાજ્ય કર્ત્તાનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હોયછે, માટે તે લોકોને સારી રીતે રાખેછે, પરંતુ અવિચારી, આપ મતલબી, ખૂની, લબાડ એવા લોકો તરફથી રાજ્ય કર્ત્તાને પણ બીક છે તેથી તેમને માટે કાયદા પણ તેવાજ કડક કરવા પડે છે. માટે દેશની સંપત્તિ ને મોટાઈ જાણવાને ત્યાંના લોકો કેવી ખાસિયતના છે, એ જાણવું અવશ્યનું છે. કેવળ સૈન્ય મોટું હોય કે દરિયાઈ લશ્કરમાં મોટું હોય, એટલે દેશની વધારે મોટાઈ સમજવી

* આ વિચાર મરેઠી ગ્રંથ કર્ત્તાનો છે. ગૂ. ભા. ક.

† વાંચનારે આ ઠેકાણે શેઠ દાદાભાઇ અને મી. લાલમોહન ઘોસ, પાર્લમેન્ટ સભામાં બેસવાને જે પ્રયત્ન કરે છે તે વાત યાદ લાવવી. ગુ૦ ભા૦ ક૦

નહિં; કારણ દેશ કહ્યો એટલે બીજું શું સમજવું? દેશ એ ટલે દેશના લોકો—સ્ત્રી ને પુરૂષ—તે દરેકના વિચાર સુધર્યા છે? તેમનો ઉત્કર્ષ થયો હોયતો દેશમાં પણ સુધારો ને ચડતી થશે. એ નિ:સંશય છે.

દેશમાં ઉદ્યોગ, ઉત્સાહ અને પ્રમાણિકપણું વગેરે સદ્‌ગુણોની વૃદ્ધિ હોય, તો દેશની ચડતી ને આબાદી થાય. પરતુ જ્યાં તેનો અભાવ હોય, એટલે જ્યાં તે સદ્‌ગુણ ઓછા, જ્યાં લોકોનું કેવળ પોતાના સ્વાર્થપર લક્ષ, અને જે સર્વ દુર્ગુણનું ઘર, એવા ઠેકાણાની સંપત્તિ સ્થિર રહેતી નથી, અને તે દેશ જલદીજ ભીખ માગતો થાયછે. દેશમાં વખતો વખત લોકો ઉપર જુદી જુદી જાતનાં સંકટો પડેછે, તેનું કારણ ઘણું કરીને લોકોનો અનાચારજ હોયછે. તેનો પ્રતિબંધ થોડા ઘણા ઉપાયે થતો નથી, અને કદાપિ થાય, તોપણ એ સંકટો નહિ સરખાં થઇ, તેને ઠેકાણે બીજાં દુ:ખો આવીને ઉભાં રહે છે. તેનું જોર પહેલાંના કરતાં પણ વધારે હોયછે. તેનો બિલકુલ નાશ કરવાને લોકોએ પોતાની વર્ત્તણુક સુધારવી જોઇએ, અને દેશમાંથી અનાચાર તદન કાઢી નાંખવો જોઇએ. જો આ ખરૂં હોય તો જે લોકો પોતાની સદ્‌વર્ત્તણુકથી બીજાને સદ્‌માર્ગે ચાલવાનો રસ્તો બતાવે છે, અને જે કંઈ પણ ઉદ્યોગ ચલાવેછે; તેજ દેશનું ભલું કરે છે, એવું કહેવું જોઇએ. તેનુંજ ખરૂં દેશાભિમાન, અને તેનીજ ખરી દેશ દાઝ સમજવી; પરંતુ એવું ન કરતાં રાજદરબારમાં ને મોટી મોટી સભામાંજ ફોકટ ધામધૂમ કરેછે અને દેશ કલ્યાણનું માત્ર મોટું ડોળ ઘાલેછે, તેનું દેશાભિમાન ખોટું, તેની દેશપ્રીતિ ખોટી, તે ખોટો, અને તેની કરણી પણ ખોટી; દેશ કલ્યાણના કામમાં માત્ર તે નામ ધારીજ છે એમ જાણવું.

રાજા ગમે તેવો હોય પણ તે વડે પ્રજાના સુખ દુ:ખ-

માં ઘણું અંતર પડતું નથી. પ્રજાના સુખ દુઃખનો અને ચડતી પડતીનો આધાર તેની પોતાની વર્ત્તણુક ઉપરજછે. જૂલમી રાજા હોય તો લોકોને એક પ્રકારનું દાસત્વ ભોગવવું પડેછે. જો કે આ વાત ખરીછે તોપણ તેથી ઘણું નુકસાન થતું નથી, પરંતુ લોકોજ જો અવિચારી હોય, અને કામ ક્રોધાદિ ૭ રિપુ તેની ઉપર પૂર્ણ અમલ કરતા હોય, અર્થાત્ તેના તેઓ દાસ બન્યા હોય, તો આવી સ્થિતિજ માત્ર ઘણી ભયંકર સમજવી જોઇએ. તેમાંથી છૂટકો થવો મુશ્કેલ સમજવો. આવી ખરાબ સ્થિતિને પહોંચેલા લોકોને ગમે તેવો સારો રાજા મળે, અને તેમના હિતને માટે ગમે તેટલી મહેનત કરે, તોપણ તે સર્વ નકામી જાયછે. તેમની સ્થિતિમાં તિલમાત્ર પણ ફેર પડતો નથી, તેમ દાસત્વપણું પણ જતું નથી; માટે જ્યાં સૂધી લોકોની સમજ એવી રહેલી છે કે દેશની આબાદીનો આધાર સરકાર ઉપર છે, ત્યાં સૂધી કાયદા કાઉન્સિલમાંથી ગમે તેવો લોક હિતાર્થનો કાયદો થાય, રાજ્યમાં ગમે તેટલો ફેરફાર થાય, એક રાજા જઈ બીજા રાજા આવે, તોપણ તેથી દેશને કાંઈ પણ ફાયદો થનાર નથી. ખરેખર પોતાનો સુધારો થવો અને દેશ સંપન્ન થવો, એ જો ઇષ્ટ હોય તો લોકોએ ચાલતી વર્ત્તણુક મૂકી દેવી જોઇએ, એવું થાય તોજ દેશમાં સર્વત્ર સ્વસ્થતા થઇને પરસ્પર સ્નેહ વધારે થશે, વિશ્વાસ વધશે, અને દેશમાં ઉદ્યમ વ્યાપારને ઉત્તેજન ઘણું મળશે. **જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ્લ** નામનો વિદ્વાન થઇ ગયોછે, તેનું પણ એવું કહેવું છે. તેણે એક ઠેકાણે એવું કહેલું છે કે, રાજ્યમાં ઘણોજ જૂલમ હોય, પણ જો ત્યાંના લોકો ખબરદાર હોય તો રાજાનું એક પગલું પણ આડે માર્ગે જઈ શકતું નથી. લોકો સ્વતંત્રતા એટલે શું એ

જો સમજતા હોય, તેઓનાં આચરણ જો પવિત્ર હોય, તો આવા જાુલમથી તેમની સ્વતંત્રતા ને સુખમાં કંઈ પણ ફેર પડશે નહિ, અને તેમની આબાદીજ થશે. પરંતુ જ્યાં આથી ઊલટું હોય, એટલે લોક અજ્ઞાનથી ઉન્મત્ત હોય, આપણે કોણ અને આપણે શું કરવું? એનું જેમને ભાન ન હોય, આપણી સ્થિતિ કેવીછે અને છેવટ પરિણામ શું થશે? એનો જેમને વિચાર નથી, એવે ઠેકાણે જાૂલમ ન હોય તોપણ તે ખરૂં જાૂલમી રાજ્ય, ત્યાંની ખરી સ્વતંત્રતા કેવળ નાશ પામી, અને તેજ લોક ખરા દાસ, એવું કહેવું જોઇએ.

આ દુનિયામાં માણસના સુખને માટે જે કાંઈ અનેક સોઈદાર વાત જણાય છે, તે સર્વ એકદમ થઇ નથી. તે માટે એક પછી એક થએલા લોકોએ મહેનત લીધીછે, અને આપણી સામો આજ જે થોડો ઘણો સુધારો દેખાયછે, તે એક મનુષ્યના હાથથી કિંવા એક દેશના લોકથી થયો નથી. તેને માટે ઘણા લોકોની અને ઘણી જાતની મદદ લાગેલી છે, તેમજ કેવળ વિદ્વાન મનુષ્યોની સહાયથી આ કામ થયું નથી. રાનમાં રહેનાર, અને ખેતરમાં મહેનત કરનાર કણબી, તેમજ સૂતાર, સોની, લુહાર, વણકર વગેરે સર્વ લોકની મદદ આ કામમાં થોડી ઘણી પણ થએલી છે. અને તેથીજ આપણી આસપાસ આજ આ આવડો મોટો ચક્રવ્યૂહ રચેલો આપણે જોઈએ છીએ. રહેવાને મોટાં મોટાં ઘર થયાં, રસ્તા થયા, કૂવા થયા, આગગાડી થઈ, તારયંત્ર થયાં, કારખાનાં થયાં, છાપખાનાં થયાં, અને બીજાં અનેક મનુષ્યનાં સુખનાં સાધન થયાં. એ સર્વે ઉદ્યોગનુંજ ફળ. માણસે ઉદ્યોગ કર્યો ન હોત તો આજ આ સર્વે સુખ આપણને મળત નહિ, પરંતુ આ સર્વ ઉદ્યોગ આ

પણ એકલાનોજ નથી. આપણી પહેલાંનાએ પણ આપણા પ્રમાણેજ ઉદ્યોગ કર્યો છે, અને તેનું ફળ પણ આજ આપણને મળેછે. તેઓ ગયા તે વખતે તેમણે મેળવેલી સર્વ સંપત્તિ આપણને સ્વાધીન કરીછે, આ ક્રમ જગતની શરૂઆતથી ચાલેલો છે, માટે આ ઓગણીશમા સૈકામાં આટલો સુધારો થયો; હમણા આપણું કામ પણ તેજછે. મળેલી સંપત્તિ સંભાળી અને તેમાં અનુકૂળતા પ્રમાણે વધારો કરી, તે સર્વ હવે પછી થનાર પ્રજાને સ્વાધીન કરવી જોઇએ. પરંતુ આ કામ નકામા બેશી રહેવાથી થતું નથી. એને માટે ખરેખરી મહેનત કરવી જોઇએ, ઉદ્યોગ કરવો જોઇએ. મફતના મોઢેથી લાંબા લાંબા ખોટા ગપ્પા મારવાથી કંઈ થવાનું નથી.

બીજા ઉપર ઘણો આધાર ન રાખતાં, કાળજીથી સ્વઉદ્યોગ કરવાની વાતમાં ઇંગ્રેજ લોક ઘણાજ પ્રખ્યાત છે. તેમનો દેશ અને તે પોતે કોઇ કાળે કેવળ વગડાઉ હાલતમાં હતા. પરંતુ માત્ર ઉદ્યોગના પરાક્રમથીજ થોડા કાળમાં તેમણે પોતાનો એટલો બધો સુધારો કર્યો, કે પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર તેમની સત્તા આજ સર્વત્ર પ્રસરેલી છે. તેમના રાજ્ય ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ કોઇ પણ વખતે નથી એમ કહેવાય નહિ. ચૌદ વિદ્યા અને ચોસઠ કળા એ સર્વ હાલ તેમને ઘેર પાણી ભરેછે. એમ કહેવાને ઘણો બાધ આવતો નથી. દિવસે દિવસે તેમની આબાદી વધતી જાયછે. આ તેમનો વૈભવ તેમના ઉદ્યોમનું ફળ છે, એમ કહેવું જોઇએ. તેમાં નસીબનો ઘણો ભાગ નથી, કેમકે ઉદ્યોગનેજ તેમના દેશમાં ઘણું માન છે. આ ઉદ્યોગમાં કેવળ મોટા મોટા લોક; કે જે સર્વ કામમાં લોકોના આગેવાન, કે જેનાં નામ દુનિઆમાં પ્રખ્યાત છે, એવાજ નહોતા, પણ ગરીબ ગરબાં,

મધ્યમ અને કનિષ્ઠ સ્થિતિના લોક, કે જેમનાં નામ જોઇને કદી કોઇને એમ ન થાય કે આવાનો પણ આ સત્ કૃત્યમાં ઘણોજ ભાગ હશે!! ઈતિહાસાદિ ગ્રંથમાં લડાઈના સંબંધમાં **સિદ્ધરાજ** સરખા શૂરવીર રાજાનુંજ નામ જો કે નજરે પડે છે પણ એક અપ્રસિદ્ધ સિપાઈમાં શૌર્ય, સાહસાદિ વીર પુરૂષને શોભાવનાર ગુણ કમી હોયછે એમ નથી. જો તે તલવાર બહાદુર હોય તોજ ઘણુંકરીને શત્રુનો પરાભવ થાય. આ સંસાર પણ એક લડાઈજ છે. આ લડાઈમાં કામ, ક્રોધ, આળસ વગેરે શત્રુનો આપણે નાશ કરવો એ કર્ત્તવ્ય છે. એ કામ કેવળ મોટા મોટા લોકના હાથથી થતું નથી. કંઈ પણ લેખામાં નહિ એવા લોકોએ પણ આ મહાન શત્રુનો પરાભવ કરીને પોતાનું અને પોતાના દેશનું મોટાપણું સ્થાપન કર્યું છે. હવે જે મોટા એટલે મોટા કુળમાં જન્મેલા, જેમની સંપત્તિ ઘણી ને જેમની કીર્ત્તિ ઘણી, એવાનાંજ માત્ર લોકોએ ચરિત્ર લખીને રાખ્યાં, તેથી તેમનાં નામ અમર થયાં, પરંતુ જે ગરીબ, અને નિરૂપાયને લીધે અપ્રસિદ્ધ રહેલા, એવાની સંખ્યા ઘણીછે, તેમનાં ચરિત્ર કોઈએ લખેલાં નથી, અને તેથી તેમનાં નામ વિષે કોઇને માહિતી નથી, પણ એ લોકોથી દેશને ઓછો ફાયદો થયો એમ નથી. એ લોકોનોજ હરેક જાતનો ઉદ્યોગ, તેના તથા દેશના સુધારા અને આબાદીનું કારણ ઘણા ભાગેછે, એ ઉઘાડું છે. કારણકે ગમે તેવો નીચ મનુષ્ય હોય, પણ જો તે કોઈપણ જાતનો યોગ્ય ઉદ્યોગ કરીને પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું સંરક્ષણ કરતો હોય, બીજાની એક પાઈ પણ ખોટી રીતે મેળવવાની તેને ઇચ્છાજ ન હોય, કોઈ જાતનું પણ તેને દુર્વ્યસન ન હોય, કોઇનું કરજ ન હોય, આચરણ શુદ્ધ અ-

ને નિષ્કલંક હોય, તો એવા મનુષ્યથી દેશને બે ફાયદા છે. ૧. એકતો તેથી કોઈની નિંદા કે નુકસાન થશે નહિ. એ આ દિવસોમાં જેવો તેવો ફાયદો નથી. ૨. બીજો એકે પોતાની સદ્‌વર્ત્તણુકથી બીજાંને સન્માર્ગે જવાનો એક જાતનો તે દાખલો આપેછે. એથી જે દેશને વિલક્ષણ ફાયદો છે, તે તાત્કાલિક નથી, પણ વર્ષાનુવર્ષ, વંશપરંપરા અને શતકાનુશતક તેનો સતત્ અમલ ચાલેછે.

આપણે હમેશા એવું જોઈએ છીએ કે ઉદ્યોગી અને સદ્‌ગુણી મનુષ્યની સંગત હોય, તો લોકો ઘણું કરીને આડે માર્ગે જતા નથી. એમની સંગતથી તેમના મનપર એક જાતનો બોધ થઈ તેઓ સન્માર્ગે ચાલે છે. સત્ સંગતથી આ પ્રકારની આપણને શીખામણ મળે છે. તે વ્યવહારમાં ઘણી ઉપયોગી છે. આ કરતાં પણ કુટુંબના માણસોની સદ્‌વર્ત્તણુકથી આપણને જે શિક્ષા મળેછે, તેની યોગ્યતા ઘણી છે. તેનું આપણા મનપર કંઇ વિશેષ જોર હોયછે. ચાર માણસમાં (મંડળીમાં) ફરવાથી પણ આપણો ઘણો સુધારો થાયછે. રસ્તામાં, બજારમાં, દેવળમાં, ઑફિસમાં, કારખાનામાં, અને જ્યાં જ્યાં, લોક સમુદાય ઘણો હોય, એવે ઠેકાણે જુદી જુદી જાતના માણસો આપણા જોવામાં આવેછે, તેમાં કોઈ ઉદ્યોગી, કોઈ સાહસિક કોઈ સત્યવાદી, કોઈ અધર્મનો શત્રુ, કોઈ કેવો અને કોઈ કેવો હોયછે. તેથી તેમાં આપણે કંઇ પણ શીખામણ લેવા લાયક હોયછે. એ જ્ઞાન નિશાળમાં મહેતાજી પાસે અભ્યાસ કરવાથી મળતું નથી. નિશાળમાં આપણને જે થોડી ઘણી વિદ્યા મળેછે, તેની આ પહેલાં વધારે મોટાઈ જણાતી નથી, તે વિદ્યા તો માત્ર નમૂના દાખલ છે. તેની પૂર્ણતા કરવાને આવા જ્ઞાનની ઘણી જરૂર છે. આ જ્ઞાન જો ન હો-

ય તો સર્વ વિદ્યા કેવળ અપૂર્ણજ રહે છે. આ દુનિયા એ શું છે, અને તેમાં આપણું કર્તવ્ય શું છે, એ સમજવાને આ સિવાય બીજો માર્ગ નથી. બેકને પણ એવુંજ કહેલું છે. તે કહે છે કે, આપણે ગમે તેટલી વિદ્યા સંપાદન કરીએ પણ તેનાથી તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો એ સમજાતું નથી. એ સમજવાને માટે મંડળીમાં ફરવું જોઇએ, અને તેની રીતભાત, તેની ચાલ ચલગત, લક્ષ રાખી જોવી જોઇએ. ઇતિહાસના ગ્રંથ અને મોટા મોટા મનુષ્યનાં ચરિત્રો વાંચવાથી પણ આ જાતનો ઘણો ફાયદો છે.

મોટા મોટા પુરૂષોનાં અને મુખ્યત્વે કરીને સત્ પુરૂષોનાં ચરિત્ર લખી રાખવાની આપણા લોકમાં ઘણી ચાલ નથી. રાજાના અને કબીર, તુકારામ, રામદાસ વગેરે સાધુ મંડળીમાંના કોઇનો જૂનો ઇતિહાસ આપણા જાણવામાં આવેછે. પરંતુ આ ચાલ નહિ જેવો ચાલેલો છે. ઇંગ્રેજ લોકોમાં આ સંપ્રદાય ઘણો છે, તેમની ભાષામાં આવા પ્રકારના ઘણા ગ્રંથ છે, અને તેની સંખ્યા દિવસે દિવસે વધતી જાયછે. આવા ગ્રંથ લોકોને ઘણા ઉપયોગી છે; તેથી પુષ્કળ નવી નવી વાત સમજાય છે. તેમાંના કેટલાક ગ્રંથની યોગ્યતા ઘણીજ છે. આ સંસારમાં આપણું કર્ત્તવ્ય શું છે. અને કેવી જાતની વર્ત્તણુક રાખવાથી પોતાનું અને પોતાના દેશનું હિત થશે, વગેરે એ વડે આપણે સમજીએ છીએ. તેમાં એવાં ઉદાહરણો પુષ્કળ મળેછે. અને તે વાંચીને આપણા મનની પકી ખાત્રી થાય છે, કે જે માણસે નિરાશ ન થતાં સતત્ ઉદ્યોગ કર્યો, પરિશ્રમ કર્યો, અને તેમાં કાંઈ ન્યૂનતા રાખી નહિ, તથા વ્યવહાર ચોખ્ખો રાખ્યો, તો તેની યોગ્યતા અને મોટાઈ લોકોની નજરમાં આજ આવેછે. એવા માણસને કોઇપણ કામ કઠિ-

ણુ પડતું નથી. જે ગરીબ હોય પરંતુ સ્વાભિમાન વિષે જો તેને કંઈ માહિતી હોય, તો બીજા ઉપર વધારે આધાર ન રાખતાં પોતાનાજ ઉદ્યોગ વડે દારિદ્રનો નાશ કરી, ગાંઠે બે પૈસા મેળવેછે, અને લોકોમાં તેનું મન ધાર્યું થાયછે; આવાં ઉદાહરણો આંખે જોતાં છતાં અથવા પુસ્તકોમાં વાંચતાં છતાં ઉદ્યોગ ન કરે, ને આળસમાંજ પોતાનો દિવસ કાઢે એવો પુરૂષ કોઈકજ હોય છે. બીજાનો ઉદ્યોગ જોઈને અને આવા અનુભવી ગ્રંથ વાંચીને દરેક મનુષ્યને ઉદ્યોગ કરવાની ઈચ્છા સહજ ઉત્પન્ન થાયછે, અને પછી તે કામમાંજ એટલે તેથીજ તેની ચડતી થાયછે.

ઇંગ્લાંડ દેશમાં ઘણા મોટા મોટા વિદ્વાન થઈ ગએલા છે. તેમની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ, તેમની વિચાર શક્તિ જબરી અને તેમનો ઉદ્યોગજ વિલક્ષણ એથીજ તેમાંથી કોઈ પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રવેત્તા થયા, કોઈ ભાષાભિજ્ઞ થયા, અને કોઈ કળા કૌશલ્યમાં નિપુણ થયા. એ સર્વ ઘરના શ્રીમંત અથવા મોટા કુળના હતા, કિંવા એ સર્વેને નિશાળે જઈ કે મોટી વિદ્યાલય અગર પાઠશાળામાં જઈ વિદ્યા શીખવાનું સામર્થ્ય હતું; એમ સમજવું નહિ. કોઈ કોઈતો પહેલેથી ઘણા ગરીબ અને ખેતરમાં અથવા કારખાનામાં મહેનત કરીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા, પરંતુ નવરાશની વખતે મહેનત કરી પોતાની બુદ્ધિનો ચમત્કાર લોકોને બતાવ્યો. આ પ્રમાણે જેઓ કેવળ નિરાશ્રિત હતા, તેમણે બીજાની મદદની ઘણી પરવા ન રાખતાં, પોતાના ઉદ્યોગના જોરથીજ પોતાને મોટા કહેવરાવ્યા; અને જેઓ કેવળ ગરીબ હતા તે ધનાઢ્ય થઈ બેઠા. તેમનો ઉદ્યોગ વિલક્ષણ તેથી વચમાં મોટાં મોટાં વિઘ્નો આવ્યાં, તોપણ તેમને ન ગણતાં પોતાનો ક્રમ તેવોજ ચાલુ રાખ્યો. કોઈ કોઈ પ્રસં-

જે તો તે વિઘ્નો તેમને સહાયકારી થયાં, એવું પણ કહેવામાં આવશે. કેમકે તે વિઘ્નોથી તેમની ઉમેદ કંઈ કમી થઈ નહિ, પણ માત્ર ઉલટો તેમનો પ્રયત્ન વધ્યો, તેમના ઉદ્યોગને મજબૂતાઇ મળી અને તેથી તે પહેલાં કરતાં વધારે ફળદ્રુપ થવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે અનેક સંકટો ખમી જેઓ આગળ આબરૂદાર થયા, એવા લોક ઇંગ્રેજમાં ઘણા થઇ ગયાછે અને હાલ પણ છે. આ ઉપરથી કરનારને કોઈ પણ કામ અશક્ય નથી, એવા અર્થની તેમનામાં એક કહેવત છે તે શબ્દશઃ ખરીછે. તેનો અનુભવ આપણા લોકોએ લેવો એ યોગ્ય છે. તેમજ આપણામાં કહેવત છે કે કાળા માથાનો માનવી શું ન કરી શકે? મતલબ કે ગમે તે કરી શકે. આ કહેવતની સત્યતા વિષે આગળ પુષ્કળ ઉદાહરણો આવશે તે ઉપર દરેક પુરૂષે ઉંડો વિચાર કરી તે પ્રમાણે વર્તવાનો નક્કી પ્રયત્ન કરવો એટલે આપણા આ દુર્દૈવી ભારતવર્ષનું દૈન્ય જવાને વધારે વખત લાગશે નહિ.

જેરેમીટેલર કરીને એક વિદ્વાન પંડિત થઈ ગયો છે. તેણે ધર્મ સંબંધી પુષ્કળ ગ્રંથ લખેલા છે. તેના વિષયની અને તેની ભાષાની યોગ્યતા ઘણી હોવાથી આજ કાલ તેને વિશેષ માન છે. રીચર્ડ આર્કરાઇટનું નામ તો ઇંગ્લાંડમાં નાના મોટા સર્વને માહિત છે. ઇંગ્લાંડમાં રૂ પીંજવાનું યંત્ર પહેલ વહેલું એણેજ બનાવ્યું. અને કાપડના કારખાનાની શરૂઆત પણ એણેજ કરી છે. ચીફજસ્ટિસ લાર્ડ ટેંડર્ન કરીને એક ન્યાયાધિશ થઈ ગયો તેની યોગ્યતા કાંઈ થોડી નહોતી. તેમજ ટર્નર નામનો વિદ્વાન ચિતારો થઈ ગયો, તે ચિત્ર વિદ્યામાં એટલો તો નિપુણ હતો કે તેના હાથનાં ચિત્ર હજીસુધી મોટે મોટે ઠેકાણે જોવામાં આવેછે. હમણાં ક-

હેવાની વાત માત્ર એટલીજ કે આ સર્વ વાળંદના છોકરા, એમણે કાખમાં કોથળી મારીને હજામત કરી હતી. પરંતુ એમના બુદ્ધિ ને ઉદ્યોગ વિલક્ષણ હતાં તેથીજ તેઓ એવડી મોટી યોગ્યતાને પામ્યા

શેક્સપિયર કવિની તો સર્વત્ર પ્રખ્યાતિ છે. તેનાં નાટકોનાં પુસ્તક પુષ્કળ છે તે ગ્રંથની યોગ્યતા કાંઈ વિશેષ છે, વિદ્વજ્જનોને તે માન્ય છે, તેથી યુરોપમાં તેના અનેક ભાષાંતરો થયાં છે આ કવિના સન્માનાર્થે વિદ્યાપ્રિય જનોએ તેના જેવા આરસપહાણના પથ્થરની મૂર્તિ કરીને ઠેકાણે ઠેકાણે મૂકેલી છે. એટલી બધી તેની યોગ્યતા છે, પણ તે કોણ અને શો ધંધો કરતો, તેનો હજી સુધી નિર્ણય થયો નથી. પરંતુ એ તો ખુલ્લું છે કે તેનો જન્મ બિલકુલ હલકા કુળમાં થયો હતો. એટલુંજ માત્ર જણાય છે કે તેનો બાપ ભરવાડનો અને ખાટકીનો ધંધો કરતો હતો. અને કેટલાકના મત શેક્સપિયર પણ નહાનપણમાં ઊન પીંજવાનું કામ કરતો હતો મોટો થયો તે વખત કોઈ કહેછે કે નાના છોકરાની નિશાળમાં મહેતાજી હતો, અને કોઈ કહેછે કે એ સાહુકાર પાસે કારકૂન હતો. ખરેખર તે માત્ર એકજ કસબ જાણનો નહતો. તે સર્વ ધંધામાં કુશળ હતો. ખલાસીની ભાષા બોલતા માંડે તો કોઈને એમ ન લાગે કે આ જાતનો ખલાસી નથી. અને આ ઉપરથી કેટલાકનું એવું કહેવું છે કે તે ખલાસી હતો. ધર્મ સંબધી વાત કરવા માંડતો એટલે તેની જીભ ઉપડતી; અને તેમાં તેનું વાક્ય પાંડિત્ય એટલું તો શરૂ થતું કે કેટલાક પાદ્રિલોક તેને પોતામાં લેવા ઇચ્છતા. એમના મને તો આ કોઈ ભટનો પુત્ર હોવો જોઇએ, અથવા તેના હાથ નીચે નક્કી દીક્ષા લેવી જોઈએ. એજ પ્રમાણે ઘોડાની પારખ તે-

નામાં ઉત્કૃષ્ટ હતી, એથી એ ઘોડા વેચનારો હતો, એ કેટલાકને કહેવું પડેછે. નાટકના કામમાં એ એટલો તો કુશળ હતો કે તેણે નાટકનોજ ધંધો કર્યો હોય, અને જાણે તે નાટકીજ હોય નહિ! એમ કહેવું જોઇએ. તેણે જેજે વેષ ને સોંગ લીધેલા તે ઉત્તમ રીતે ભજવેલા, તેમાં કાંઈપણ ન્યૂનતા રાખેલી નહિ, એથી તેનાં પુસ્તકોમાં એ અલૌકિક જ્ઞાન ભંડાર દેખાયછે. ગમે તે કહો પણ તેની વિચાર શક્તિ અને તેનો ઉદ્યોગ વિલક્ષણ હતાં, એ વાત નિર્વિવાદ છે, તેથીજ તેને આજ પુષ્કળ વર્ષ થઈ ગયાં તોપણ હજુ સૂધી ઇંગ્રેજ લોક તેના ગ્રંથને એટલું બધું માન આપેછે, અને તેના ગ્રંથો એટલી બધી આસ્થાથી વાંચેછે કે તેનો હાલનો સુધારો થવાને એ ગ્રંથો ઘણા ભાગે કારણ ભૂત થયાછે અને થાયછે.

બ્રિંડલે કરીને એક ઇંજનીઅર થયોછે. ઇંગ્લાંડમાં જે જે મોટી નેહેરો–સારણો છે, તે સર્વ ઘણું કરી તેણે બાંધેલીછે. તેમજ **કુક** કરીને એક ખારવો થઈ ગયોછે, તે પોતાના દેશ સારૂ ઘણી લડાઈઓ લડયોછે. તેણે અમેરિકાનો કવીએક પ્રાંત કબજે કર્યો હતો. **બર્ન્સ** કરીને એક કવિ થઈ ગયો, તેના બનાવેલા નાના મોટા ઘણા ગ્રંથ છે. આ સર્વનો જન્મ કેવળ હલકા કુળમાં થયો હતો. તેમનાં માબાપ પોતાનો ઉદરનિર્વાહ મંજૂરી કરીને કરતાં હતાં. કવિ **બેનજોન્સન**, ઇંજનીઅર **એડવર્ડસ**, અને ભૂગર્ભશાસ્ત્રવેત્તા **હ્યુમિલર**, એ જાતના કડિઆ હતા. એમણે હાથમાં ચૂનારકું ગ્રહ્ય પંડે કેટલાક દિવસ કડિઆનું કામ કર્યું હતું. **બેનજોન્સનની** એવી વાત કહેવાય છે કે લિંકન્સઈન કરીને કાયદા શીખવાની જે મોટી નિશાળ છે, તે બંધાઈ તે વખતે એક હાથમાં પુસ્તક અને બીજા હાથમાં

ચૂનારકું લઇને તે કામ કરતો હતો. સુતારોમાં પણ પ્રખ્યાતિ મેળવેલા પુરૂષો ઘણા થઈ ગએલા છે. **હારીસનની** નાની મોટી ઘડીઆળો પ્રખ્યાત છે. ક્રોનામિટર કરીને એક જાતનું ઘડીઆળ છે, તે ખલાસી લોકને વહાણ ઉપર ઘણુંજ ઉપયોગી છે. તે પહેલ વહેલું એણેજ બનાવ્યું, અને તેને બે લાખ રૂપિઆંનું ઇનામ મળ્યું. **જૉનહંટર** એ વૈદકમાં હુશીઆર થઈ ગયો. ઇંદ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્રની તેને ઉત્તમ માહિતી હતી. તેમજ પ્રોફેસર **લીએ** તો ઘણા દિવસ સૂતારનું કામ કર્યું હતું. પરંતુ તેણે નવરાશની વખતે ગ્રીક, લાટીન, અરબી અને હિબ્રુ ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો, અને તેમાં તે એટલો તો પ્રવીણ થયો કે ઓકસફર્ડ યુનિવર્સિટિમાં સદરહુ ભાષા શીખવવાને પ્રોફેસરની જગ્યાએ તેની નીમનોક થઈ. તેણે તૈયાર કરેલા અરબી અને હિબ્રુ ભાષાના કોશ તથા વ્યાકરણના ગ્રંથ હજી પ્રસિદ્ધ છે.

કાપડ વણનારા વણકર લોકોમાં પણ **સિમ્સન** નામનો ગણિતી થઈ ગયો છે. ડાક્તર **લિવિંગસ્ટનને** તો ઘણા જાણતા હશે. તે હમણાજ બેચાર વર્ષ પહેલાં મરણ પામ્યો છે. એણે આફ્રિકા ખંડમાં ફરીને ઘણીજ નવી જમીન શોધીછે, તેથી આટલાંટિક મહાસાગરમાંથી હિંદીમહાસાગરમાં કેપ આવ ગુડ હોપને આંટો ન ફરતાં, ઝાંબેજી અને કાંગો આ બે પૂર્વ પશ્ચિમ વાહીની નદીઓમાંથી જવા આવવાનો માર્ગ સહેલો છે, એવી અટકળ કરીછે. આ અને પ્રસિદ્ધ કવિ **ટાનાહિલ** એ બે પણ જાતના વણકરજ હતા. **કલાઉડલેશાવેલ** એ ઈંગ્રેજી આરમારનો સેનાપતિ હતો. તે ઘણો પરાક્રમી હતો, તેથીજ તેને "સર"ની પદવી મળી હતી, પરંતુ એ જાતનો મોચી હતો, માટે જોડા અને બૂટ તૈયાર કરીને પોતાનો નિર્વાહ

કરતો હતો. આ સિવાય બીજા ઘણા મોચી પોતાના ઉ-દ્યોગના બળથી નામાંકિત થઈ ગયાછે. **સ્ટર્જન**, વીજ-ળી એટલે શું? તેની જરૂરશી? તે કેમ ઉત્પન્ન કરવી? અ-ને તેનો ઉપયોગ શો? એ પૂર્ણ રીતે જાણતો હતો. **કૉર્ટલી** રિવ્યુ કરીને ઇંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ ત્રિમાસિક પુસ્તક ની-કળે છે, તે કેટલાક દિવસ **ગિફોર્ડ** નામનો પુરૂષ ચલાવ-તો હતો. **બ્લૂમફિલ્ડ** કરીને એક કવિ થઈ ગયો. **કેયા-રી** અને **મોરિસન** એ પાદ્રિ હતા, એમણે ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાવવાને ઘણો શ્રમ લીધો હતો. એ બધાનો મોચીના કુ-ળમાં જન્મ થયો હતો. એ સિવાય બ્યાન્ફ ગામમાં હમ-ણાજ કેટલાક વર્ષ પહેલાં એક મોચી પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે, તેનું નામ **થોમસએડવર્ડ**. એણે પોતાનો મોચીનો ધંધો ચલાવી બેઠા બેઠા સૃષ્ટિપદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો અભ્યા-સ કર્યો, તેમાં તે એટલો તો પ્રવીણ થયો કે પહેલાં માહિતી નહોતી એવાં કેટલાંક શંખાકૃતિ પ્રાણી તેણે શોધી કાઢયાં. અને હજી તે એના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેને '**પ્રાનાઇઝા-ય એડવર્ડસાય**' એટલે એડવર્ડે શોધી કહાડેલું શંખાકૃ-તિ પ્રાણી કહેછે.

આપણે જેને દરજી લોક કહીએ છીએ તેને ઇંગ્રેજીમાં 'ટેલર' કહેછે. ટેલર કહ્યો એટલે ઇંગ્રેજ લોકમાં તેને વધા-રે માન નથી, તે કેવળ દુર્બળ, ને તેનાથી કોઈ પણ મો-ટું કામ થાય નહિ. એવી તે લોકની સમજણ છે. તેથી ઇંગ્રેજોમાં એવી એક કહેવત ચાલેછે કે—'નાઇન ટેલર્સ મેક વન મૅન' એટલે નવ દરજી મળે, તો એક મનુષ્ય થાય, પરંતુ એવા લોકમાં પણ ઘણા પરાક્રમી પુરૂષ જ-ન્મ્યા છે. **જોનસ્ટો**, એણે ઘણા દિવસ સુધી દરજીનું કા-મ કર્યું હતું, પરંતુ હજી તેના બનાવેલા ઇતિહાસના ગ્રં-

થ પ્રખ્યાત છે. જોનહોકસવડ એ નાનપણમાં એક દરજી પાસે ચાકર હતો, ત્યાં તેને પગાર વગેરે કંઈ મળતું નહોતું. શેઠને ઘેર એ વખત જમતું, અને કહે તે કામ કરતું. એ પ્રમાણે કેટલાંક વર્ષ કામ ચાલ્યું. કોઈ કારણથી ફ્રેંચ અને ઇંગ્રેજ વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ. ત્યાં તે કામના નિમિત્તથી ધણીની સાથે જવા લાગ્યો, ત્યાં ગયા પછી પોએટીઅર્સની પાસે મોટી લડાઈ થઈ, તેમાં તેણે પોતાની તલવાર એટલી ગજબ મૂકી કે તે વખતના રાજા ત્રીજા એડવર્ડે તેને નાઈટની પદવી આપી. અને તેના નામની સાથે 'સર'નો કિતાબ જોડ્યો, એટલે તે સર હાકસવડ ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. સેનાપતિ હૉબ્સનની પણ એવીજ ચમત્કારિક વાત કહેવાયછે. ઇંગ્લાંડની દક્ષિણે વાઈટ નામનો એક બેટછે, તેમાં બાન ચર્ચ નામે એક ગામમાં નાનપણમાં એક દરજી પાસે કામ શીખવાને માટે રહેલો હતો. ગામ સમુદ્ર કિનારે હોવાથી કેટલાંક લડાઈનાં વહાણ એક દિવસ બેટની પાસેથી જતાં હતાં તે ત્યાં દેખાવા લાગ્યાં, તે જોવાને બંદર ઉપર પુષ્કળ લોકની ગર્દી થઈ હતી. એ વખતે હૉબ્સન દુકાનમાં કાંઈ કામ લઈને બેઠો હતો, તેને આ બાતમી મળી. તે સાથેજ તેણે હાથમાંનું કામ પડતું મૂક્યું, અને સાથે કેટલાંક છોકરાંને લઈ બંદરે જવાને દોડ્યો. ત્યાં તેણે સુંદર ને ભવ્ય વહાણ જોયાં, તેથી તેને વિલક્ષણ આવેશ આવ્યો, અને તેને એમજ થયું કે આપણે પણ ખલાસી થવું. એટલે લાગલોજ એક હોડીમાં બેસીને નીકળ્યો, ને તેણે ઉતાવળ કરી, સઘળાં વહાણો પકડી પાડ્યાં. તેનો જે મુખ્ય સેનાપતિ હતો, તેને ભેટી પોતાની ઈચ્છા જણાવી. સેનાપતિને તેની હુશીઆરી જોઈ આનંદ થયો,

અને વહાણ ઉપર તેને કોઈ કામપર નીમી દીધો. પોતાની જાતના ઉદ્યોગથી દિવસે દિવસે ત્યાં વધતો ગયો, અને જલદીથી તેને મુખ્ય સેનાપતિની જગ્યા મળી. તે ઘણી લડાઈઓ લડયો, તેમાં વૈગોમાં સ. ૧૭૭૨ માં જે લડાઈ થઈ તે પ્રખ્યાત છે. તે લડાઈમાં તેણે સ્પાનીઅર્ડ લોકોનો પરાભવ કર્યો, એટલી બધી તેની ચડતી થઈ. પરંતુ તે પોતાનું પ્રથમનું ગામ અને ધંધો વિસર્યો નહોતો. ફરીને કોઈ કારણથી એજ ગામમાં આવ્યો. આ વખતે તેની યોગ્યતા મોટી હતી, તથા સર્વ સૈન્યનો સેનાપતિ હતો, પરંતુ અહીં આવીને પહેલી પોતાના જૂના શેઠની ભેટ લીધી, અને તેને ઘેર બે દિવસ રહી, જે કંઈ શાક રોટલી મળી તેને માન આપી તે આગળ ગયો. આ કરતાં પણ **આન્ડ્ર્યૂ જોન્સનનું** પરાક્રમ વિશેષ હતું; તે પણ જાતનો દરજી હતો. અમેરિકામાં યુનૈટેડસ્ટેટ્સ કરીને પ્રજા સત્તાક રાજ્ય છે, ત્યાંનો એ કેટલાંક વર્ષ પહેલાં પ્રેસિડેન્ટ હતો. તે ચતુર અને સ્વભાવે શાંત હતો, તેનો પોતાનો વ્યવહાર ઘણો ચોખ્ખો હતો, તેને લુચ્ચાઇ બિલકુલ આવડતી નહોતી, વૉશિંગ્ટન યુનૈટેડસ્ટેટ્સની રાજધાનીનું શહેર છે. ત્યાં તેણે એક વખતે ભાષણ કર્યું. તેમાં પોતાની જીંદગીની સર્વ હકીકત જણાવી કહ્યું કે હું એક નાના સરખા હોદ્દા ઉપરથી આટલી બધી યોગ્યતાએ ચડયો છું. અને મેં સર્વ કામ કરેલાં છે. આ સાંભળીને એકઠા થએલા કોઈ નઠારા લોકોમાંથી 'દરજી દરજી' એવો અવાજ નીકળ્યો, પરંતુ એ અવાજથી તેને કંઈ દ્વેષ આવ્યો નહિ. તેણે તેજ વખતે જવાબ પણ ઘણોજ યોગ્ય આપ્યો. હું દરજી તો ખરો, તમે મને દરજી કહો, તેનો મને કાંઈ દ્વેષ આવતો નથી, પરંતુ મારી એ કેવળ શોભાછે એમ હું સમજુંછું.

હું જે વખતે દરજીનું કામ કરતો હતો, તે વખતે મારે ગ્રાહક ઓછાં હતાં એમ નહોતું. હું કોઈ દિવસ કોઈનું લૂગડું ચોરી લેતો નહિ, અને મારા કામમાં મારૂં કોઈ નામ દેતું નહિ. મારાં કપડાં સર્વને પસંદ પડતાં, અને હું નિયમિત વખતે તૈયાર કરીને દેતો હતો.

કાર્ડીનલવૂલસી, ડીફો, અને **એકેન્સાઇડ**, એ સર્વે ખાટકીના છોકરા, પરંતુ ફક્ત ઉદ્યોગના બળે કરીનેજ તેઓ આગળ જતાં નામાંકિત થયા. **વૂલસી**ની વાત તો ઘણા જાણેછે. તે પહેલેથી ઘણો ગરીબ હતો તેથી શ્રીમંત લોકનાં છોકરાંને ઘડી બેઘડી શીખવીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો, પણ જલદીથીજ તેનો ઉદ્યોગ અને હુશીઆરી શ્રીમંત લોકોની નજરે પડયાં તેથી તેને એક પછી એક ચડતી જગ્યા મળતી ગઈ. યાર્કમાં ધર્માધ્યક્ષની જગ્યાએ તેની નીમનોક થઈ. એ અધિકાર મોટો હોવાથી તેનો પગાર પણ મોટો હતો, તેથી તે જલદી શ્રીમંત થયો. ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટિને તેણે દ્રવ્યથી ઘણી મદદ કરી. ક્રાઇસ્ટચર્ચ કરીને જે મોટી પાઠશાળા છે, તેની સ્થાપના એણેજ કરીછે. તેણે એક મોટી સુંદર ઇમારત બાંધીને પોતાના રાજાને ભેટ કરી, તેથી ઇંગ્લાંડના આઠમા હેનરી રાજાની તેના ઉપર પૂર્ણ મહેરબાની થઈ, એટલે તેણે લૉર્ડ ચાન્સેલરની એટલે મુખ્ય પ્રધાનની જગ્યા આપી. **ડીફો**, એ નાનપણમાં ઊનની ટોપી કરીને વેચતો હતો, પરંતુ કાંઈ કારણથી તે ધંધો બરોબર ચાલ્યો નહિ તેથી તે મૂકી દઇને કોઈની ઑફિસમાં કારકૂનની એક નાની જગ્યા તેણે કબૂલ કરી. પરંતુ ત્યાં પણ તેનું કંઈ વળ્યુ નહિ. દૈવ યોગથી તે જગ્યાનો પગાર ઓછો થયો, તેથી તે અતિશય ત્રાસ પામ્યો. અને કંઈ સ્વતંત્ર ધંધો કરવાનો તે

ણે નિશ્ચય કર્યો. તેણે નાનાં નાનાં પુસ્તકો છપાવ્યાં; તેમાં થોડા પૈસા મળ્યા. તેથી તે ધંધો આગળ ચલાવ્યો. આજ તેના પુષ્કળ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં "રોબિન્સનક્રૂઝો" એ નામની કલ્પિત વાત છે તે ઘણા લોકના જોવામાં આવેલી હશેજ. નિશાળમાં નાનાં છોકરાંને વાંચવા માટે તે ચલાય છે. (હાલ તે પબ્લિકસર્વિસ ફર્સ્ટકલાસ સર્ટિફિકેટની પરીક્ષામાં વાંચનબૂક છે.) **અકેનસાઇડના** કવિતા રૂપી ગ્રંથ ઘણાછે. વૈદાના કામમાં પણ તે નિપુણ હતો, અને તે વિષય ઉપર પણ તેના ઘણા ગ્રંથછે. **કર્કવ્હાઇટ** એણે નાનપણમાં પગનાં મોજાં વચનારની દુકાને ચાકર હતો. પણ તેને અભ્યાસનો ઘણો શોખ હોવાથી તેણે તે ચાકરી છોડી, અને એક વકીલની ઑફિસમાં રહ્યો. ત્યાં પોતાનું કામ સંભાળી તેણે લાટાન અને ગ્રીક એ બે ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો. આ તેની હુશીઆરી જોઈ એક દયાળુ ગૃહસ્થે તેને નિશાળમાં મોકલવાની તજવીજ કરી, અને તેનું જમવા, ખાવા વગેરેનું ખર્ચ પંડે આપવા લાગ્યો. એ રીતે તેણે વિદ્યા સંપાદન કરી. તેની કરેલી કવિતા આજ પ્રખ્યાત છે. **બનિયન** એ એક કંસારાનો દીકરો, એના પણ ઘણા ગ્રંથ છે. એમાં 'પિલગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ' એટલે યાત્રા કરવાનો એક પ્રવાસ. એ નામનું એક ઉત્કૃષ્ટ રૂપક છે, જેમાં ઘણાં એક નામ ખ્રિસ્તી ધર્મમાંથી લીધેલાં છે તો પણ એકંદર એ પુસ્તક પ્રત્યેક ધર્મના લોકોને વંચવા લાયક છે. આ ઉપદેશની ભાષા શુદ્ધ, સરલ અને ઘણી રસાળ છે. **જોસેફલાંકાસ્ટર** એ એક કોયલા વેચનારનો દીકરો. એણે પોતે વિદ્યા સંપાદન કરવાને પુષ્કળ મહેનત કરી, અને પછી પોતાના જેવાજ ગરીબ કુળમાં જન્મેલા હોય, એવાને વિદ્યા શી-

ભણવાના કામમાં તેણે પોતાનું ઘણું એક આયુષ્ય વાપર્યું. નાનાં પુસ્તકો છપાવી તે ગરીબ લોકોને મફત વહેંચતો, અને પ્રસિદ્ધ ઠેકાણે ઊભો રહીને તેઓને ઉપયોગી થાય, એવા વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપતો. એ મોટો ધાર્મિક હતો.

બાફનું યંત્ર તૈયાર કરવાના કામમાં ત્રણનાં નામ પ્રસિદ્ધ છે. **ન્યુકમન, વૉટ,** અને **સ્ટીફન્સન. ન્યુકમન** અને **વૉટ** એ બે જાતના સોની. **વૉટ** એ ઈંજનીઆર લોકોને ઉપયોગી નાનાં નાનાં હથીઆર તૈયાર કરીને વેચતો હતો. **સ્ટીફન્સન** એ કોયલાની ખાણમાં કામ કરતો હતો, ત્યાં તેને રોજ દોઢ આનો મળતો હતો. **હંટિંગડન** એ નામનો એક મોટો ધર્માત્મા પુરૂષ થઈ ગયો. તેણે ધર્મ સંબંધી ગ્રંથ લખેલા છે, પરંતુ એ એક ગરીબ ખેડૂતનો છોકરો. તેણે પોતે કેટલાક દિવસ મજૂરી કરી હતી, અને તે દાદો થયો ત્યાં સુધી કેવળ અક્ષર શત્રુ હતો. લાકડા ઉપર તે કોરીને ચિત્ર છાપવાની વિદ્યા **બેવિકે** શોધી કહાડી, પરંતુ પહેલાં કેટલાક દિવસ કોયલાની ખાણમાં મહેનત કરતો હતો. **ડૉડસ્લીની** પુસ્તક વેચવાની મોટી દુકાન હતી. તેણે લખેલાં પુસ્તક પણ ઘણાં છે પરંતુ એ અને **હોલક્રોફ્ટ** એ બંને ઘોડાવાળાનું કામ કરતા હતા. તેથી ધણીની ગાડી આગળ દોડવું પડતું. **બાફીન** એ નામનો એક ખારવો થઈ ગયો. તેણે ઉત્તરમહાસાગરમાં ફરી ઘણા શોધ કર્યા છે. બાફીનનો અખાત કહેછે. તે એનાજ નામ ઉપરથી. તેણે વહાણ ઉપર પહેલી ઘણીજ નીચ ચાકરી કરી હતી. **સરક્લાઉડિસ્લીશાવેલ** એની વાત પાછળ કરીછે, તે પણ વહાણ ઉપરજ નાનેથી મોટે દરજ્જે ચડયો હતો.

જ્યોતિષ શાસ્ત્રવેત્તા **હર્શેલની** વાતનો ઘણીજ ચમત્કારિક છે. એ જર્મનીનો વતની, પરંતુ એણે પોતાનું ઘણુંક

આયુષ્ય ઇંગ્લાંડમાંજ ગાળ્યું હતું. ચૌદ વર્ષનો થયો તે વખતે તેના બાપે પલટનમાં ચાકરી અપાવી, ત્યાં તે તૂતીવાળાનું કામ કરતો હતો. એ વખતે આસ્ત્રિઆ, જર્મની અને ફ્રાન્સની વચ્ચે લડાઈ ચાલુ થઈ. તે સતત્ સાત વર્ષ સૂધી ચાલી, માટે ઇંગ્રેજીમાં તેને 'સેવન–ઈયર્સવૅાર' કહેછે. હર્શલ ફ્રાન્સમાં ગયો, ત્યાં તેને ઈંગ્રેજ લોકની સાથે મોહબત થઈ, તેથી તેની સાથે ઇંગ્લાંડ ગયો. અને પછી ત્યાંજ રહેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. ઇંગ્લાંડમાં પણ તેને પ્રથમ પ્રમાણે પલટનમાં વાજું વગાડવાની ચાકરી મળી. તેનો બાપ પણ તેજ ધંધો કરતો હતો, તેથી એ કામ તે ઉત્તમ કરી જાણતો હતો, માટે તેની સર્વત્ર પ્રખ્યાતિ થઈ, અને વાદ્ય શીખવવાના કામમાં ઘણે ઠેકાણે તેની નીમનોક થઈ. એ પ્રમાણે ધંધો ચલાવતાં ફુરસદનો વખત જ્યોતિષ ને ગણિતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવામાં કાઢતો. તે જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં એટલો હુશીઆર થયો કે તેણે એક દૂરબીન બનાવી, અને તેની મદદથી તેણે બધું આકાશ મંડળ શોધી જેયું તો તેમાં પહેલાં ખબર નહોતી, એવો એક તારો તેના જેવામાં આવ્યો. એ તારાનું નામ તેણે તે વખતના **રાજા જ્યૉર્જના** સન્માનાર્થે **'જ્યૅાર્જિઅમસૈડંમ'** પાડ્યું. આ તેના નવીન શોધથી ઑક્સફર્ડયુનિવર્સિટિએ તેને એલ. એલ. ડી, ની પદવી આપી. રહેવાને માટે રાજાએ તેને એક ભભકાદાર મહેલ બંધાવી આપ્યો, અને કંઈ વર્ષાસન પણ ચાલુ કર્યું. આગળ જતાં તેણે નાના મોટા પાંચ હજાર નવા તારા શોધી કહાડ્યા. અને તેથી તેને છેવટે નાઈટની પદવી મળી. તેની સંગતથી તેની બ્હેન **લુક્રીશીઆને** પણ જ્યોતિષ શાસ્ત્રનું ઘણુંજ જ્ઞાન થયું. તેથી તેણે પણ તેને આગળ ઘણી મદદ કરી, માટે **લુક્રીશીઆની**

પણ હાલ મોટા મોટા વિદ્વાનોમાં ગણના થાયછે. **એટી, ચોટી** અને સર **ટોમ્સલૉરેન્સ** એમની ચિત્ર વિદ્યામાં ઘણી પ્રખ્યાતિ છે. મુંબઈના માજી ગવર્નર **માલકમ** સાહેબનું જે ટાઉન્હાલમાં પૂતળું છે તે સર **ટોમ્સે** કરેલું. એના હાથનાં મદ્રાસ અને કલકત્તામાં બીજાં વધારે પૂતળાં છે. એનો બાપ દારૂનું એક નાનું પીઠું રાખીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો. **માયકેલ ફારાડે** એ એક સોનીનો છોકરો. નાનપણમાં એક ખોગીર બનાવનારની દુકાનમાં ચોપડીઓ બાંધવાનું કામ કરતો હતો. બાવીશ વર્ષનો થયો, ત્યાં સૂધી તેજ ધંધો કરતો હતો. પણ હાલ તેની મોટા પંડિતોમાં ગણુતરી થાયછે. **સરહંફ્રીડેવી** કરીને એક પ્રખ્યાત પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી થઈ ગયો. તેની પાસે એણે કેટલાક દિવસ અભ્યાસ કર્યો હતો, પરંતુ ગુરૂ કરતાં એનો શોધ કાંઈ વિશેષ છે. ગુરૂના હાથથી જે વાતનો બરોબર નિર્ણય થયો નહોતો, તેનો પણ એણે કેવળ સ્પષ્ટ ખુલાસો કરી નાંખ્યો છે.

વિસ્તીર્ણ અને સુંદર આકાશ મંડળનું જ્ઞાન આપનાર જ્યોતિષ શાસ્ત્રની પૂર્ણતા કરવાને ઘણા વિદ્વાનોએ મદદ કરેલી છે. **કોપર્નિકસનો** બાપ પોલાંડ દેશમાં રહેનાર, અને ત્યાં તે પાંઉ અને બિસ્કિટ બનાવી વેચતો હતો, પરંતુ તેને છોકરે જ્યોતિષ શાસ્ત્ર સંબંધી ઘણા શોધ કરેલા છે. પહેલાં લોકોની સૂર્યમંડળ વિષે એવી સમજ હતી કે પૃથ્વી મધ્ય ભાગે છે, અને સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે ગ્રહ અને ઉપગ્રહ તેની આસપાસ ફરેછે. પણ યુરોપખંડમાં એણે પહેલો એવો સિદ્ધાંત કહાડ્યો કે સૂર્ય મધ્યભાગે છે, અને પૃથ્વી, ચંદ્ર વગેરે ગ્રહ અને ઉપગ્રહ તેની આસપાસ ફરે છે. એ કહેવું હાલ સુયુક્તિક અને સર્વ માન્ય થયું છે.

આર્યભટ્ટ વગેરે પ્રાચીન હિંદુ જ્યોષીઓનું કહેવું એવુંજ હતું. આ વખતે યુરોપખંડમાં પોપનું પ્રાધાન્ય હતું. તેથી બાઈબલના મત વિરૂદ્ધ કાંઈપણ નવીન વિચાર પ્રસિદ્ધ કરવો, એ ઘણા જોખમનું કામ હતું, તેથી મરતાં સૂધી તેણે પોતાનો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો નહિ. પણ તેના મરણની ચારઘડી પહેલાં તેના કોઈ મિત્રે તે ગ્રંથ છપાવી બતાવ્યો તે જોઈ તેને ઘણો આનંદ થયો, અને પછી તેણે પોતાનો પ્રાણ છોડયો. આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં તેણે પોપનું અજ્ઞાન અને જૂલમ ઉઘાડો કરી બતાવ્યો છે. કેપ્લરે ગ્રહ અને ઉપગ્રહની ગતિ સંબંધી નિયમ શોધી કહાડયાછે. એ જર્મનીમાં દારૂ વેચનાર પીઠાવાળાનો છોકરો. એણે પોતે પીઠામાં આવનાર માણસના ગ્લાસ વગેરે ધોઈ દેવાનું કામ કેટલાક દિવસસૂધી કર્યું હતું. ડાલેંબર્ટ એ ફ્રાન્સમાં રહેનારો. એનાં માબાપ કોણ હતાં, એનો પત્તો નથી. પારિસમાં સેંટજીનલારોંડ એ નામનું એક દેવળ છે. તેનાં પંગથીઆંપર રાત્રીના વખતે તેને કોઈએ લાવીને મૂકી દીધો. બીજે દિવસે સવારે એક પાડોશી બાઈએ તેને ત્યાં જોયો. તેને દયા આવવાથી પોતાના છોકરા તુલ્ય ઉછેર્યો. એ બાઈનો ધણી બારીઓના કાચ વગેરે બેસાડીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો, પરંતુ ડાલેંબર્ટ એ મોટો વિદ્વાન થઈ ગયો. ગણિત શાસ્ત્ર સંબંધી એના અનેક ગ્રંથ છે. ન્યુટન એ એક નાના સરખા જાગીરદારનો છોકરો. એ નાનો હતો, તેવામાંજ તેનો બાપ મરી ગયો. તેથી તેની સર્વ સંભાળ તેની મા ઉપર આવી પડી, તોપણ તેની આગળ જતાં કેટલી બધી યોગ્યતા વધી એ સૌ જાણેછે. એના ગણિત, જ્યોતિષ ને દર્શનાનુશાસન શાસ્ત્ર સંબંધી ઘણા પ્રખ્યાત ગ્રંથ છે. પદાર્થમાં આકર્ષણ કરીને જે નિયમ છે, તે એણે શો-

ધી કાઢયો. ઝાડ ઉપરથી ફળ નીચે કેમ પડ્યું? એનો વિચાર કરવાને બદલે તે ફળની મીઠાશ કેવી છે તેનોજ ઘણા વિચાર કરે છે. પરંતુ ન્યુટનની કૃતિ અને ઉદ્યોગ ચમત્કારિક હતાં. તેથી આવી હલકી વાતથી પદાર્થમાં આકર્ષણ કરીને એક નિયમ છે, એવું શોધી કાઢ્યું. **લાપ્લેસ** કરીને ફ્રેંચમાં એક પ્રખ્યાત ગણિતી થઈ ગયો, તેની યોગ્યતા પણ આવી હતી. તે એક ખેડૂતનો દિકરો હતો. તે નાનપણમાં બિલકુલ ગરીબ અને નિરાશ્રિત છતાં માત્ર અત્યંત ઉદ્યોગથી તેની યોગ્યતા વધી, અને તે શ્રીમંત થયો. એનો વૈભવ જગત્‌ની સર્વ સંપત્તિ મેળવીએ તોપણ થાય નહિ. વધારે તો શું! પરંતુ એવું પણ કહેવામાં આવશે કે તેની તેવી ગરીબ સ્થિતિ હતી, માટેજ તેને તેવો ઉદ્યોગ સૂઝયો. અને તેના ઉદ્યોગનુંજ ફળ તેને મળ્યું. જો તે પૈસાદાર હોત તો તે ધનજ કદાચિત્ તેના ઉદ્યોગની આડે આવત અને તેનો બુદ્ધિ પ્રભાવ* લોકોની નજરે ન પડત. **લાંગ્રેજ** કરીને એક પંડિત થઈ ગયો. તેની ગણિત શાસ્ત્રમાં ઘણીજ નજર પહોંચતી હતી. તેનો બાપ ટયુરીનમાં આઠ પ્રધાનમાંનો એક પ્રધાન હતો, તેથી તેની સંપત્તિ પણ ઘણી હતી, પરંતુ એણે એક ઠેકાણે એવું કહેલું છે કે જો મારો બાપ પહેલાં પ્રમાણેજ શ્રીમાન હોત તો ખરેખર હું આટલી મોટી યોગ્યતાએ ચડત નહિ.

પાદ્રિ લોકને બાઈબલ સિવાય બીજી કાંઈ વધારે માહિતી હોતી નથી, એ ઘરના શ્રીમંત હોયછે એવું નથી. પરંતુ ઈંગ્લાંડ દેશનો ઇતિહાસ વાંચવાથી આપણને એવું જણાય છે કે એમના છોકરા પણ મોટી મોટી પદવીએ ચડેલા છે. **ડ્રેક** અને **નેલ્સન** એ બંનેએ વહાણ ઉપર જ-

---

* બુદ્ધિપ્રભાવ=બુદ્ધિનો ચમત્કાર.

ખરી લડાઈઓ કરી પોતાના દેશની મહતાઈ સ્થાપન કરેલી છે. **નેલ્સન** જેવા બીજા શૂરા સરદાર તો ઘણાજ થોડા નીવડશે. **નેપોલિયનને** પણ તેણે તોબ્બાહ પોકરાવી હતી. આ તેના પરાક્રમ બદલ તેને લૉર્ડની પદવી મળી હતી. અને તે હાલ તેના કુટુંબમાં ચાલુછે. **વોલ્યાસ્ટને** રસાયન શાસ્ત્રનો ઘણો શોધ કર્યોછે. પાલાડિઅમ અને હ્રૉડિઅમ એ બે ધાતુ એણે શોધી કાઢી, અને પાલાડિઅમનો ધર્મ શોછે, એ પણ સ્પષ્ટ કર્યું. **યંગ** એ નામનો ડાકટર થઈ ગયો. તેના વૈદક ખાતામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવા ઘણા ગ્રંથ છે. **પ્લેફેઅર** એ નામનો ગણિતી થઈ ગયો. તેણે આલ્પ્સ પર્વતમાં ફરીને ભૂગર્ભ શાસ્ત્ર સંબંધી ઘણા શોધ કર્યાછે. **બેલના** શરીર રચના અને ઇંદ્રિયવિજ્ઞાન શાસ્ત્ર સંબંધી ગ્રંથો પ્રખ્યાત છે. **રેન, રેનલ્ડ્સ** અને **વુઇલકી**, એમની ચિત્ર વિદ્યામાં પ્રખ્યાતિ છે. **થર્લો** અને **ક્યાંબેલ** એ બે કાયદામાં હુશીઆર થઈ ગયા. **આડિસન, જોન્સન, ગોલ્ડસ્મિથ, કૉલેરીજ** અને **ટેનિસન** એમના ગદ્ય પદ્યાત્મક ગ્રંથો ઘણાના જોવામાં આવ્યા હશે. લૉર્ડ **હાર્ડિંગ** એ ઈ૦ સ૦ ૧૮૪૦ માં હિંદુસ્તાનમાં ગવરનર જનરલ હતો, તેણે યુરોપખંડમાં ને હિંદુસ્તાનમાં ઘણી લડાઈઓ કરી હતી. કર્નલ **એડ્વર્ડ્સ** અને મેજર **હોડ્સન** એમની હિંદુસ્તાનની લડાઈમાં ઘણીજ પ્રખ્યાતિ છે. પરંતુ એ સર્વ જોઈએ તો ક્ષુદ્ર ભિક્ષુકના છોકરા. એતો શું પણ લૉર્ડ **ક્લાઇવ** અને **હેસ્ટિંગ્સ** જેમણે હિંદુસ્તાનનું ઘણુંક રાજ્ય જીતી લીધું એ સુદ્ધાં પણ ઘરના મોટા શ્રીમાન હતા એવું નથી; એમણે નિશાળમાં કે કૉલેજમાં જઇને અભ્યાસ કર્યો નહોતો, અને તેમ કરવાને તેમનામાં સામર્થ્ય પણ નહોતું. એમણે જે જ્ઞાન મેળવ્યું તે વ્યાપારીની પેઢી ઉપર, વખાર કે વહાણ ઉપર-

જ. ત્યાંજ તેમણે ઉદ્યોગ કર્યો, અને એ ઉદ્યોગજ તેમને તથા તેમના દેશને ઉપયોગી થઈ પડ્યો.

એડમંડબર્કના ઘણા ગ્રંથ છે. એ મોટો વક્તા હતો. રાજ દરબારમાં એને ઘણું માન હતું. **વૉરન હેસ્ટિંગ્સની** હિંદુસ્તાનની એકંદર કારકીર્દિ વિરૂદ્ધ પાર્લમેંટ સભામાં તેણે જે ભાષણ કર્યું હતું, તેના મોટા મોટા બે ગ્રંથ છે. તે ઘણા વાંચવા લાયક છે. **સ્ટિમન** કરીને પ્રખ્યાત ઇંજનીઅર થઈ ગયો, તેના હાથની મોટી મોટી અનેક ઈમારતો છે. પાણી અને હવાના જોરથી ચલાવવાનાં કારખાનાનાં કામમાં એણે ઘણો સુધારો કર્યો. **વોલ્ટરસ્કૉટની** કલ્પિત કાદંબરી અને કવિતાના ગ્રંથ ઘણાના જોવામાં આવ્યા હશે. તેને એકંદર દસ લાખથી વધારે દેવું હતું, તે સર્વ તેણે પ્રસ્તાવિક કથાઓ વગેરે લખીને થોડા વખતમાં કાપી નાંખ્યું. તેનામાં વિદ્વત્તા ઘણી હતી તેથી બારોનેટની પદવી મળી. **વર્ડસવર્થ** કવિના ગ્રંથ પણ તેવાજ છે. તેની કલ્પના શક્તિ એટલી તો વિલક્ષણ હતી, કે હજી તેના ગ્રંથ કોઈ કોઈ ઠેકાણે મોટા મોટા વિદ્વાનોને પણ સમજાતા નથી. હાલ મુંબાઈની કૉલેજમાં જે **વર્ડસવર્થ** સાહેબ છે તેના એ પિતામહ. એનું વલણ પણ ઘણા ભાગે એના **દાદાના** જેવુંજ છે. એની વિદ્વત્તા પણ સર્વ લોક કબૂલ કરેછે. **સમર્સ, હાર્ડવિક,** અને **ડન્નિંગ** એઓ વિદ્વત્તાના બળથીજ લૉર્ડની પદવીએ ચડ્યા. પરંતુ એ સર્વ વકીલના છોકરા. **સર વુઇલિયમબ્લ્યાકસ્ટન** એ એક રેશમ વેચનારનો દીકરો. બાપ મરી ગયો તે વખતે તેની મા સગર્ભા હતી; એને કોઈની મદદ નહોતી, તોપણ પોતાના ઉદ્યોગથીજ એ મુખ્ય ન્યાયાધીશની એટલે ચીફ જસ્ટિસની યોગ્યતાને પામ્યો. કાયદામાં કામેંટરીસ કરીને તેનો એક પ્ર-

ખ્યાત ગ્રંથ છે. આવી જાતના બીજા ઘણા ગ્રંથ થયાછે, પરંતુ તે સર્વ આ ગ્રંથના આધાર વડે બનેલા છે. **લૉર્ડ ગીફાર્ડનો** બાપ રસ્તામાં ચા, કાફી વેચીને પોતાની ઉપજીવિકા ચલાવતો હતો. **લૉર્ડડેન્મનનો** બાપ વૈદકનો ધંધો કરતો હતો, અને **જજ્જટ્યાલફ્રાર્ડનો** બાપતો કલાલની દુકાન ઉપર દારૂ વેચનાર હતો. **લોર્ડ ચીફ્બ્યારન પૉલૉકની** અને આપણી હાઈકોર્ટના ચીફ જસ્ટિસની યોગ્યતા જોઈએ તો એકજ. પરંતુ તેનો બાપ ખોગીર તૈયાર કરીને વેચતો હતો. **લાયાર્ડ** અને **આર્મસ્ટ્રૉંગ** એ પહેલાં વકીલની ઑફિસમાં કારકૂની કરતા હતા, પરંતુ આગળ તેમણે ઘણા મોટા શોધ કર્યા. નીનેવે કરીને તુર્કસ્તાનમાં એક ઉજડ શહેરછે ત્યાંથી જે જૂના લેખ મળ્યા છે, તે સર્વ **લાયાર્ડે** શોધી કાઢ્યા. સારણોમાંથી જુદે જુદે ઠેકાણે પાણી પહોંચાડવાના કામમાં **આર્મસ્ટ્રૉંગે** ઘણો સુધારો કર્યોછે, તેથી આર્મસ્ટ્રૉંગ આર્ડનન્સ (તોપખાનું) કહેવાય છે, એ એના નામ ઉપરથીજ.

પ્રખ્યાત કવિ **મિલ્ટનનો** બાપ વ્યાજ વટાવ કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો. **પોપ** અને **સૌદીના** પણ કાવ્ય ગ્રંથ પુષ્કળ છે. એમની પણ મિલ્ટન પ્રમાણે વિદ્વાન કવિમાં ગણના છે. પરંતુ એમના વડીલ બજારમાં કાપડની દુકાન માંડી બેઠા હતા. પ્રોફેસર **ગુઇલ્સનની** એડીનબર્ગ યુનિવર્સિટિમાં તર્ક અને ન્યાયશાસ્ત્ર શીખવવાને નીમનોક થઈ હતી, પરંતુ તેના બાપે ત્યાંજ પહેલાં ગળીનું નાનું સરખું કારખાનું કાઢ્યું હતું. **લૉર્ડમકૉલેની** વિદ્વત્તા તો જગ જાહેર છે; એણે જુદા જુદા વિષયો ઉપર લખેલા નિબંધ અને ઐતિહાસિક ગ્રંથો પ્રખ્યાત છે. એની ભાષા શુદ્ધ અને માર્મિકની સાથે ઘણી રસાળ છે. હિંદુસ્તાનના

લોકોની રીતભાત અને અહીંનો રાજ્ય ચલાવવાનો એકંદર ક્રમ વગેરે પોતે જોઈ, તે વિષે પોતાનો વિચાર એક નિબંધમાં તેણે પ્રસિદ્ધ કર્યોછે, તે ઘણો વાંચવા લાયક ગ્રંથ છે. એણે પાર્લમેંટ સભામાં ઘણાં વર્ષ કામ કર્યું તેથી છેવટે તેને લૉર્ડની પદવી મળી. એનો બાપ અફ્રિકાના શીદીલોક સાથે કરીઆણાનો વ્યાપાર કરતો હતો. કીટ્સ કરીને એક કવિ થઈ ગયો. તે કટલાક દિવસ ગાંધીની દુકાન માંડીને બેઠો હતો. **સરહંફ્રેડેવી** એ એક વૈદની પાસે કંપૌન્ડરનું એટલે ઔષધ વગેરે કૂટવાનું કામ કરતો હતો, પરંતુ આગળ તેની કેટલી યોગ્યતા વધી તે ઘણાના જાણવામાં છે. રસાયનશાસ્ત્રને આધારે તેણે ઘણા નવા શોધ કરેલા છે. એજ પ્રમાણે વીજળીની બાબતમાં પણ એના ઘણા ગ્રંથ છે. 'સેફ્ટીલૅમ્પ' કરીને એક પ્રકારનો દીવો છે, તે કોયલાની ખાણમાં ઘણો ઉપયોગી છે, તે એણેજ પહેલ વહેલો શોધી કહાડયો. અને હજી એના નામથીજ પ્રસિદ્ધ છે. તે દીવાથી કોયલાની ખાણમાં આગ લાગી અત્યંત અનર્થ થવાની બીક મટી છે. એ વિદ્વાને એક ઠેકાણે એવું કહેલું છે કે 'મેં જે કાંઈ આજ થોડીઘણી વિદ્યા સંપાદન કરી, અને બે પૈસા મેળવ્યા, તે સર્વ મારી પોતાની મહેનત વડેજ, મને કોઈની મદદ નહોતી. અને કોઈની મદદની મેં ઘણી દરકાર રાખી નહોતી' આ તેનું બોલવું ગર્વોક્તિનું છે, એમ ન સમજવું. પણ પોતાની બનેલી ખરી વાત માત્ર તેણે કહેલી છે, એટલુંજ નહિ પણ તેને પોતાની વિદ્યા કિંવા પૈસાનું અભિમાન બિલકુલ નહોતું. **રીચર્ડઑવેન** અને **ન્યુટનની** યોગ્યતા સરખીજ. એટલોજ ફેર કે ન્યુટનનો વિષય ગણિતશાસ્ત્રનો અને આનો વિષય સર્વ સૃષ્ટ પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો. આ વિષયમાં જો કે એ-

ટલો બધો તે પ્રખ્યાત થયો, પરંતુ તે દાદો થયો ત્યાં સુધી તેને આ સંબંધી બિલકુલ માહિતી નહોતી. નાનપણથી વહાણ ઉપરજ તેને ચાકરી હતી, અને ત્યાંજ તેણે પોતાનું આયુષ્ય કાઢયું. ત્યાર પછી હુંટર કરીને એક વિદ્વાન ડાક્તર થઈ ગયો. તેને મ્યુઝિઅમ એટલે પદાર્થ સંગ્રહસ્થાનમાં ચાકરી મળી. ત્યાં આવેલા પદાર્થની જાત પ્રમાણે યાદી કરવાનું કામ તેને સોંપ્યું હતું. એ કામ તેની પાસે ઘણા વર્ષ સૂધી રહ્યું, અને તેણે તે કામ એટલા લક્ષથી કર્યું કે ત્યાં આવેલા સર્વ પદાર્થની શાસ્ત્રરીતે તેને ઘણી સારી માહિતી થઈ. એ રીતે તેણે જે થોડું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું તે ઉપર તેની આગલી વિદ્વત્તાનો પાયો નંખાયો, અને તે એટલો તો હુશીઆર થયો કે આ વિષયમાં જલદીજ તેની સર્વત્ર પ્રખ્યાતિ થઈ ને મોટા વિદ્વાનમાં તેની ગણના થવા લાગી.

આ બધી હકીકત ઉપર જણાવેલા ઇંગ્રેજ લોકો વિષેછે, એ સિવાય ફ્રેંચ, ઈટાલિયન, જર્મન, વગેરેમાં પણ એવા લોકો ઘણા થઈ ગયા છે કે જેઓ કેવળ ઘરના ગરીબ હતા, પરંતુ બુદ્ધિ અને ઉદ્યોગના જોરથીજ તેઓ મોટી મોટી પદવીએ ચડેલા છે. કલૉડ આ એક હાથે રાંધનારનો છોકરો. પરંતુ તે ચિત્ર વિદ્યામાં એટલો તો હુશીઆર થયો કે તેના હાથનાં ચિત્રોને હજી સૂધી ઘણું માન છે. **ગીફ્સની** પણ એવીજ હકીકત છે, પરંતુ તેનો બાપ પાંઉ બિસ્કિટ વેચતો હતો. **લીઑપોલ્ડરાબર્ટનો** બાપ ઘડીઆળ દુરસ્ત કરતો હતો. **હેડનની** ગાયન કળામાં ઘણી પ્રખ્યાતિ છે, પણ તેનો બાપ ગાડી હાંકતો હતો. **ડાગ્વેરી** એ નાટકશાળામાં પડદા અને સોંગ વગેરે રંગતો હતો, પરંતુ ત્યાંજ તેણે રસાયન શાસ્ત્રની મદદથી ઘ-

ણા નવા નવા રંગ શોધી કાઢેલા છે, અને તે હાલ એના નામથીજ પ્રસિદ્ધ છે. રોમમાં **સાતમો ગ્રેગરી** કરીને પોપ થઈ ગયો, એની સત્તા એટલી હતી કે તેણે જર્મનીના પાદશાહને પણ એક વખત પદચ્યુત કર્યો હતો; પરંતુ એ એક સૂતારનો છોકરો હતો. તેમજ પાંચમો **સિકસ્ટસ** કરીને બીજો એક પોપ થઈ ગયો છે તે એક ભરવાડનો દીકરો. **છઠાએડ્રિઅનની** વાત તો ઘણાના જાણવામાં છે. એ એક કોળીનો છોકરો. તેને નાનપણથી ભણવાની ઘણી લત હતી, પરંતુ ઘરનો ઘણો ગરીબ તેથી કરી નિશાળનો પાઠ તૈયાર કરવાને રાત્રે દીવો પણ મળતો નહોતો. માટે રસ્તા ઉપર કિંવા દેવળની બહારની બાજૂએ દીવા હોય, તે નીચે બેશીને તેણે અભ્યાસ કર્યો હતો. એવો જેના મનનો દૃઢ નિશ્ચય, એવો જેનો સતત્ પરિશ્રમ હોય, એવા મનુષ્યોનો ઉદ્યોગ કેમ સફળ ન થાય? તે જલદીજ મોટો વિદ્વાન થયો, તેથી તેને એક પછી એક ચડતી જગ્યા મળતી ગઈ, અને છેવટે જર્મનીનો બાદશાહ પાંચમો ચાર્લસ નાનો હોવાથી રાજ્યનો સર્વ કારભાર તેજ ચલાવવા લાગ્યો. ચાર્લસ મોટો થઈ ગાદી ઉપર બેઠો તે વખતે **આડ્રિઅનને** પોપનો અધિકાર મળ્યો. **હોય** એ નામનો ફ્રાંસ દેશમા એક ભૂગર્ભશાસ્ત્ર વેત્તા થઈ ગયો. તેને ખનિજ પદાર્થની ઉત્તમ માહિતી હતી, પરંતુ એ એક વણકરનો દીકરો. પહેલા નેપોલિઅનને રાજ્યાધિકાર મળવો ન જોઈએ તે માટે તેનો અત્યંત આગ્રહ હતો. તોપણ નેપોલિઅન જ્યારે ગાદીએ બેઠો, ત્યારે તેણે તેને બોલાવીને તેની વિદ્વત્તા બદલ તેનો સત્કાર કર્યો. તેણે કરેલા ગ્રંથ તે હમેશા વાંચતો હતો. **હૉટફુઇલ** એ એક પાંઉંવાળાનો છોકરો. પરંતુ આગળ તે યંત્રશાસ્ત્રમાં ઘણો હુશીઆર થયો.

નાની ઘડીઆળની રચનામાં તેણે ઘણો સુધારો કર્યો. **જોસેફ ફુરિઅર** એ દરજી હતો. પરંતુ ગણિત શાસ્ત્રમાં તે ઘણો નિપુણ થયો. **ડયૂરંડ** એ મોચીનો પુત્ર, પરંતુ એના હાથની હજી મોટી મોટી ઈમારતો છે. **ગેસ્નેર** એ પણ જાતનો મોચી હતો. સૃષ્ટ પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર ઉપર એણે મોટા મોટા ગ્રંથ લખેલા છે. એક તો ઘરનો કેવળ ગરીબ, તેમાં વળી તેની પ્રકૃતિ ઘણી અશક્ત, એટલુંજ નહિ પણ તેનાં માબાપ નાનપણમાંજ મરી ગયાં તેથી તેના ઘણા નઠારા હાલ થયા; તોપણ નિરાશ ન થતાં એણે પોતાનો અભ્યાસ સતત્ ચાલુ રાખ્યો, તેમાં કાંઈ કમતાઈ રાખી નહિ, એ કારણને લીધે આટલી મોટી યોગ્યતાએ ચડયો; એનું ઉદાહરણ જોઈને તો ખાત્રી થાયછે કે, જો મનુષ્ય જેવો કરવો જોઈએ તેવો ઉદ્યોગ કરે તો કોઈપણ વાત સિદ્ધ ન થાય એવું સમજવું નહિ. આવા માણસોને ગમે તેટલાં કામ હોય, તોપણ ફલાણું કામ કરવાને વખત નથી, એમ કોઈ દિવસ બનતું નથી. **પિયરરેમસની** પણ એવીજ ચમત્કારિક વાત છે. તે પ્રત્યેક મનુષ્યે લક્ષમાં રાખવા જોગછે. એનાં માબાપ મૂળ પિકર્ડીમાં રહેતાં હતાં. તેમની સ્થિતિ ઘણીજ ગરીબ હોવાથી મજૂરી કરી ઘણા કષ્ટથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતાં હતાં. તે વખતે રેમસ ઘણો નાનો હતો. એના હાથથી આટલી નાની ઉમરમાં બીજું શું થાય? રાનમાં લોકોનાં ઢોર ચારી આવતો, તેથી જે બે પૈસા મળતા તે તેના બાપને સ્વાધીન કરતો, એ પ્રમાણે ઘણાજ દિવસ ગયા, છેવટે તે છોકરો અત્યંત કંટાળ્યો, તેથી એક દિવસે કોઈને ન કહેતાં તેણે ઠેઠ પારિસનો રસ્તો પકડયો, અને મજલ દર મજલ કરી ત્યાં એક વખત તો જઈ પહોંચ્યો. શહેરની વસ્તી ને વળી અણઓળખી, એમાં અપૂ-

રામાં પૂરૂં પાસે પૈસા પણ નહિ હોવાથી તેની ઘણી નઠારી દશા થઈ. છેવટે આને મળી તેને મળી નાવારે કૉલેજમાં તેણે હમાલની જગ્યા લીધી. છોકરો ઘણો હુશીઆર હોવાથી કૉલેજના માણસોની પ્રીતિ જલદીજ તેના ઉપર થોડી થોડી થવા લાગી. એ વખતે તેણે પોતાનું કામ સંભાળી જરા અભ્યાસ શરૂ કર્યો, અને છેવટે એટલો બધો વિદ્વાન થયો, કે એરિસ્ટૉટલના મતનું પણ એણે ઘણેજ ઠેકાણે ખંડન કર્યું. હજી તેના તર્ક અને ગણિત શાસ્ત્ર ઉપર પુષ્કળ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ છે.

રસાયન શાસ્ત્ર વેત્તા **વૉનકૉલીન** એ ફ્રાન્સ દેશના એક ખેડૂતનો દીકરો. નાનપણથી એ નિશાળે જતો હતો, તે વખતે તેના અંગ ઉપર લૂગડાં કેવળ ખરાબ હતાં, પણ વર્ગમાંના બીજા છોકરા કરતાં એની હુશીઆરી કાંઈ વિશેષ હતી, તેથી મહેતાજીની તેના ઉપર ઘણી મહેરબાની હતી. મહેતાજી વખતો વખત તેની ઘણી તારીફ કરતો હતો. 'સાબાશ છોકરા સાબાશ'. કૉલિન, તું કંઈ ચિંતા કર નહિ, તું એવુંજ લક્ષ રાખી અભ્યાસ કર, એટલે જલદી તારાં આ ફાટલ કપડાં જઈ નવાં આવશે. એવા મીઠા મીઠાં શબ્દ બોલી તેને શીખવાને હમેશા ઉત્તેજન આપતો હતો. **કૉલિન** શરીરે સારો મજબૂત હતો, એથી એક ડાક્ટરે તેને પોતાની પાસે ઔષધ વગેરે કૂટવાના કામ રાખવાનું કબૂલ કર્યું. કૉલિને એમ ધાર્યું કે નિશાળમાં જતાં જો આ કામ થાય તો એથી આપણને પુસ્તકો વગેરે લેવામાં થોડી મદદ થશે, એ બેતથી તે ડાકટર પાસે રહ્યો, પરંતુ ડાકટર જાતનો લોભી હોવાથી, તથા કૉલિનને સારો મજબૂત જોઈને ઘણુંજ કામ કરાવવા લાગ્યો, માટે તેનો અભ્યાસ કાંઈક પાછળ પડવા માંડ્યો, એવું જોઈને તેણે તે આ-

કરી છોડી દીધી, અને કેટલાક મહિના ત્યાંજ રહી પોતાનો અભ્યાસ ચલાવ્યો. પછી જરૂરનો પોતાનો બોજો ઉપાડી પારિસ શહેરમાં ગયો. ત્યાં એક નાની સરખી ચાકરી મેળવવા વાસ્તે તેણે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ ચાકરી ક્યાંઈ પણ મળી નહિ. પરદેશમાં એકલો તેમાં વળી ઉમર ઘણી નાની, ખાવા પીવાના સાંસા, અને લાંબો પંથ ચાલીને આવેલો, એ બધાં કારણોને લીધે તેનાં હાડ ઘણાં મજબૂત છતાં થોડો થોડો તાવ આવવા લાગ્યો, અને દિવસે દિવસે તેની પ્રકૃતિ ક્ષીણ થવા લાગી. આવું જોઈ આસપાસના કેટલાક લોકો તેને એક ધર્મના દવાખાનામાં મૂકી આવ્યા. તેમને પક્કી ખાત્રી હતી કે તે થોડા દિવસમાં દવાખાનામાં મરણ પામશે; પરંતુ થનાર વાતની કોઈને ખબર નથી. એવું કહે છે તે ખોટું નથી. દવાખાનામાં ઔષધ પાણીની તજવીજ ઘણી સારી હોવાથી મંદવાડમાંથી જલદી સાજો થયો, અને પુનઃપહેલાં પ્રમાણે તાજોમાજો થઈ, ચાકરી શોધવા જ્યાં ત્યાં ફરવા લાગ્યો. તેણે પહેલાં કેટલાક દિવસ ઔષધ કૂટવાનું કામ કર્યું હતું તેથી તેને એક બીજા ડાકટર પાસે કંપૌન્ડરની ચાકરી મળી. ત્યાં તેની અને પ્રખ્યાત ડૉક્ટર ફ્રોરક્રૉયની મુલાકાત થઈ. કૉલિનની હુશીઆરી જોઈ તે ઘણો ખુશી થયો, અને તેણે તેને પોતાના હજૂરી કારકૂનની જગ્યા આપી. ત્યાં તે ઘણાં વર્ષ સુધી રહ્યો. તે ડાકટરના સહવાસથી તેણે પોતાનો એટલો બધો સુધારો કર્યો કે કેટલાંક વર્ષ પછી ડાકટર **ફ્રારક્રાય** જ્યારે મરણ પામ્યો, તે વખતે કૉલેજમાં રસાયનશાસ્ત્રના મુખ્ય પ્રોફેસર એટલે મુખ્ય ગુરૂની જગ્યા ખાલી થઈ, તે સર્વાનુમતે **વૉનકૉલિન**ને મળી. આગળ ઇ. સ. ૧૮૨૯ માં પહેલાં તે જે પ્રાંતમાં રહેતો હતો ત્યાંના

લોકોએ પોતાની તરફથી ફ્રાન્સ દેશમાં પાર્લમેંટ જેવી 'ચેમ્બર્સ ઑફ ડેપ્યુટીઝ' કરીને સભા છે, તેમાં તેને મુખત્યાર નીમ્યો. એથી કરીને પુનઃએકવાર પોતાના ગામમાં એટલે જ્યાં કેટલાંક વર્ષ પહેલાં ગરીબ સ્થિતિમાં હતો, તેથી ચાકરીના શોધાર્થે કોઈને ન જણાવતાં ભાગી ગયો હતો; ત્યાં મોટા ઠાઠમાઠથી પાછો આવ્યો. એ વખતે ત્યાંના લોકોએ તેનો ઘણો સત્કાર કર્યો.

લશ્કરી ખાતામાં આવી જાતનાં ઘણાં ઉદાહરણો જોવામાં આવેછે. જેઓ કંઈક નામના સિપાઈ હોય તે પણ પોતાની હુશીઆરી અને મહેનતથી તરતજ મોટે દરજ્જે ચડેછે. **હોશ, હુમ્બર્ટ** અને **પિશ્ચૂ**, એ પહેલાં હડેરહપ કરનારા અને કેવળ સાધારણ સિપાઈ હતા, પરંતુ આગળ જતાં તેમની યોગ્યતા કેટલી વધી એ ઘણાના જાણવામાં હશે. **હોશ** જ્યારે પહેલ વહેલો પલટનમાં ચાકર રહ્યો ત્યારે તે સોનેરીનું કામ કરીને પગાર ઉપરાંત કાંઈક વધારે પૈસા મેળવી, તેનાં લશ્કરી ખાતાનાં ઉપયોગી પુસ્તકો ખરીદ કરી નવરાશની વખતે વાંચતો હતો. એમ કરવાથી લશ્કરી ખાતાની તેને ઘણી માહિતી થઈ, ને જલદીજ પ્રખ્યાત થયો. ઇંગ્લાંડ અને આસ્ત્રિઆની સાથે નેપોલિઅનને જે લડાઈ થઈ, તેમાં તેણે ખૂબ બહાદુરી કરી. **હુમ્બર્ટ** એ નાનપણમાં કેવળ અપોચીઓ દેખાતો હતો. મોઢા ઉપરની માખી ઉડાડવાની પણ તેનામાં અકલ નહોતી, પરંતુ સોળ વર્ષનો થયો ત્યારે ન્યાન્સી કરીને શહેર છે, ત્યાં ભાગી ગયો, ત્યાં એક દુકાનદાર પાસે કેટલાક દિવસ નોકર રહ્યો; પછી કેટલાક દિવસ મજૂરી કરી, ત્યાર પછી તેણે થોડોક માલ ખરીદી ફેરી વાળાનો ધંધો પકડ્યો હતો. કેટલાક દિવસ ગયા પછી વૉલેંટિઅર્સ એટલે

પોતાની ખુશીથી કવાયત શીખનારા લોકોની પલટનમાં દાખલ થયો. ત્યાં તેની એટલી હુશીઆરી જણાઈ આવી કે લાગલીજ બીજે વર્ષે એક પલટણમાં મુખ્ય સરદારની જગ્યા મળી. એ પ્રમાણે બીજા ઘણા સરદારોનાં નામ પ્રસિદ્ધ છે. **કલેબર, લેફૂવર, સફેટ, વિકટર, માસીના, સૅંટસીર, ડેલૅાન, મ્યુરાટ, ઓગ્રો, બસીર્સ,** અને **ની,** એમની લડાઈના સંબંધમાં જોકે ઘણી પ્રખ્યાતિ છે, પણ પહેલાં તેઓ કેવળ નીચા દરજ્જાના સિપાઈઓ હતા. એમાંના કેટલાક લોક જલદીજ પ્રખ્યાત થયા અને કેટલાક ઘણા મોડા થયા, પણ આ સર્વનો ઉદ્યોગ અને સાહસ એ કેવળ અવર્ણનીય છે. **સૅંટસીરનું** નામ ઉપર કહેલું છે. એ એક મોચીનો છોકરો હતો. કેટલાક દિવસ એને નાટકનો નાદ લાગ્યો હતો. તેમાં તેણે ઘણા પૈસા મેળવ્યા પછી તેણે એક પલટનમાં સિપાઈની ચાકરી લીધી, અને એક વર્ષમાં ક્યાપટનની જગ્યા મેળવી. **વિકટરે** કેટલાક દિવસ પલટનમાં ચાકરી કરી, પરંતુ કોઈ કારણને લીધે તેને ત્યાંથી કાઢી મૂક્યો, પણ ખટપટ કરી તે ફરી એકવાર દાખલ થયો અને થોડા મહિના ગયા નહિ એટલામાં તો તેની હુશીઆરી અને શૌર્ય ઉપરીની નજરમાં આવવાથી તેને એકદમ આડજ્યુટંટ જનરલની જગ્યો આપી. **મ્યુરાટ** એ પેરિગાર્ડમાંની એક વીશીવાળી બાઈનો છોકરો. વીશીમાં આવનાર લોકોના ઘોડાની દાણા, પાણી વગેરેની તજવીજ રાખતો હતો. એણે કેટલાક દિવસ પલટનમાં ચાકરી કરી, પરંતુ ઉપરીનો હુકમ ન માનવાના સબબથી તેને કાઢી મૂક્યો. એટલે તે બીજી પલટનમાં દાખલ થયો. ત્યાં તે જલદીજ પોતાની હુશીઆરીથી કર્નલની પદવીએ પહોંચ્યો. અઢાર વર્ષનો થયો, ત્યારે તેણે પલટનની ચાકરી લીધી,

અને પચીશ વર્ષનો થયો નહિ તેટલામાંજ પોતાની અક્કલ- થી અને મહેનતથી આડજ્યુટંટની પાયરીએ પહોંચ્યો. **સૌ- હૈટે** સતત્ છ વર્ષ ચાકરી કરી, **માસીનાએ** ચૌદ વર્ષ કરી, અને પછી સાર્જંટ થયો; તોપણ નિરાશ ન થતાં તેણે પોતાના કર્ત્તવ્યમાં કાંઈ ઉણું રાખી નહિ. એથી કર્નલ, જનરલ અ- ને માર્શલ આદિ પદવી તેને જલદી મળતી ગઈ. આ ઉ- દાહરણો જરા લાંબા વખતનાં થયાં. **શાંગાર્નેર** અને **બગોડ,** એતો ચાર પાંચ વર્ષ થયાં નહિ એટલામાં મોટી મોટી પ- દવીએ ચડયા. **માર્શલરાંડમ** એ કેટલાંક વર્ષ પહેલાં ફ્રા- ન્સમાં મિનિસ્ટર ઑફ વૉરનું કામ કરતો હતો. એટલે અ- ષ્ટ પ્રધાનમાં તેની ગણના હતી, માટે લડાઈ સંબંધી જે કાંઈ વ્યવસ્થા કરવી હોય, તે સર્વ એના હાથથી થતી હ- તી, પરંતુ પહેલો જ્યારે એ ચાકરીમાં રહ્યો ત્યારે ડ્રમ એ- ટલે વાજું વગાડવાનું કામ તેની પાસે હતું. વર્સેલ્સના રા- જ્યવાડામાં તેની એક મોટી તસવીર કાઢેલી છે. તેમાં તે- ણે પોતાનો ડાબો હાથ મુદામ એક ડ્રમ ઉપર મૂકેલો છે. એ ઉપરથી એનો પૂર્વનો ધંધો જુદો હતો, એમ જણાય છે. આવાં ઉદાહરણો જોઈને ફ્રેંચ સિપાઈઓને પોતાનું કર્ત્તવ્ય કરવાને એક જાતની ઉમેદ વધેછે, અને તેથી પોતાના કા- મમાં ઘણા તત્પર રહેછે; તેમાં તેના હાથથી કોડીભાર પ- ણ કસૂર થતી નથી.

એ પ્રમાણે કહીએ તેટલાં ઉદાહરણો થોડાંજ છે. યુરોપખંડમાં દિવસે દિવસે આવા લોકોની સંખ્યા વધતી જવાથી તેની આબાદી વિશેષ વધતી જાયછે, એ પ્રમાણે જોઈએ છીએજ. ઉદ્યોગનું ફળ નક્કી મળશેજ, એ તે લોક પૂર્ણ રીતે જાણેછે તેથી ઉદ્યોગ કરવામાં તેઓ પાછ- ળ પડતા નથી, અને તેથીજ ત્યાં એકાદા હલકા કુળનો

માણુસ મોટી પદવીએ ચડયો, તો ત્યાંના લોકોને વધારે નવું પણ લાગતું નથી, કારણકે એવાં સેંકડો દૃષ્ટાંતો તેમના જોવામાં હમેશા આવેછે. ઇજારપુરમાં સઘળા ઇજારવાળા, તેમાંનો આ એક પ્રકાર છે. ઇજાર એટલે ચોરણો, માટે ઇજારપુરના સઘળા ચોરણાવાળા; પરંતુ આ દેશમાં આપણે આ વાતનો મોટો અચંબો લાગેછે, અને ખરેખર વાળંદ, સૂતાર, ધોબી, સોની, લુહાર, મોચી એવાની મોટા મોટા વિદ્વાનોમાં ગણના થાય એ દેશનું નાનુંસૂનું ભાગ્ય નથી. આ હલકા વર્ગના લોકમાંથી પ્રસિદ્ધ થએલા એવાં ઉપર ઘણાંજ દૃષ્ટાંત કહેલાં છે. અને આગળ પણ કેટલાંક આવશે. તેજ વિષે જો આપણે ઊંડો વિચાર કરીએ તો આપણને એવું જણાશે, કે જે મોટા થયા તે ફક્ત એક ઠેકાણે નશીબના બળ ઉપર આધાર રાખી બેશી રહેવાથી થયા નથી. તેમણે રાત દિવસ મહેનત કરી, શ્રમ કર્યા, દુઃખ વેઠયાં, સુખ, આભડછેટની દરકાર રાખી નહિ, એશ આરામ ભોગવ્યો નહિ, મજા કરી નહિ. તેથીજ તેમની યોગ્યતા વધી, તેમની આબરૂ વધી, એકંદરે તેઓ પોતાના દેશનાં માબાપ થઈ બેઠા. દેશ ઉપર તેમનો અત્યંત ઉપકાર થયો. આ તેમના ઋણમાંથી દેશને છૂટવું કઠિણછે. ઇંગ્લાંડમાં પાર્લમેંટ કરીને એક સભા છે તેમાં કેટલાક જૂના કુળવાન ગરાસીઆ છે તે સિવાય લોકના તરફથી ઘણાજ મુખત્યાર જાયછે. તે સભાને હાઉસ ઑફ્ કૅામન્સ કહેછે. આ હાઉસ ઑફ કૅામન્સમાં આવીજાતના ઉદ્યોગથી વધેલા લોકોની સંખ્યા વિશેષ હોયછે. તેનો જન્મ કેવળ સાધારણ લોકોમાં હોવાથી લોકોનું હિત, અનહિત તે સારી રીતે જાણતા હોયછે. લોકોને શી વાતની ન્યૂનતા અને જરૂરી છે, તેની સ્વઅનુભવથી ખબર હોય છે, તેથી તેઓનો હક

સંભાળવાને તેઓ હમેશાં તયાર હોય છે. લોકોના મુખત્યાર એ નામ ખરેખર તેમનેજ શોભેછે; એવાનો પાર્લમેંટ સરખી સભામાં પ્રવેશ થાય છે એ, અને તેની સલાહ સિવાય એક કોડી પણ હાલતી નથી એ, ઇંગ્લાંડ દેશનું એક મોટું ભૂષણ છે. કારખાનામાં કામ કરનારા લોકો પાસે દસ કલાકથી વધારે કામ કરાવવું નહિ, એ બાબત ઇંગ્લાંડમાં કાયદો છે. આ કાયદો પાર્લમેંટ સભામાં કેટલાક વર્ષ પહેલાં પાસ થયો, ત્યારે તે માટે ત્યાં ઘણો વાદવિવાદ થયો હતો. આ વખતે **જોસેફબ્રૉડરટન** એ નામનો એક ગૃહસ્થ સ્યાંડફૉર્ડના લોકો તરફથી પાર્લમેંટ સભામાં મુખત્યાર હતો; તે હમણાજ મરી ગયો. મજકુર લોકોની તરફથી તેણે જે ભાષણ કર્યુંછે, તે ઘણું ચિત્તવેધક છે, **બ્રોડરટને** પોતે કેટલાક દિવસ કારખાનામાં હમાલનું કામ કર્યું હતું તેથી તેમને ત્યાં જે હરકતો પડતી તે પૂર્ણ પણે જાણતો હતો, અને તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે તે સતત્ પ્રયત્ન કરતો હતો. **બ્રૉડરટન** એટલા હલકા કુળમાં જન્મ્યો હશે એવું કોઈને સ્વપ્ને પણ લાગે નહિ. પરંતુ જ્યારે તેણે ભર સભામાં પોતાની જાતનો અનુભવ કહી બતાવ્યો, ત્યારે બધા લોક કેવળ દીંગ થઈ ગયા. તેમણે તેના ઉદ્યોગ તથા શાણપણાની ઘણીજ તારીફ કરી. **સર જેમ્સગ્રાહમ,** કરીને એક મોટો કુળવાન સદ્ગૃહસ્થ ત્યાં બેઠો હતો, તેણે તેનાં ઘણાંજ વખાણ કર્યાં, અને તે બોલ્યો કે આવા હલકા કુળના મનુષ્યો અમારી પાસે સરખા દરજ્જાથી બેસે એ ઇંગ્લાંડ દેશનું ભાગ્યજ સમજવું જોઈએ. આવા પરાક્રમી પુરૂષો આ સભામાં છે, એ કેવળ અમારૂંજ ભૂષણ છે, એ હુંજ કહુછું, એમ નથી; પણ તે વિષે પ્રત્યેક વિચારવંત ને સુજ્ઞ મનુષ્યનો અંતર્દેવતા સાક્ષી

આપેછે. આ શબ્દ સાંભળતાંજ સર્વના મોઢામાંથી 'શાબાશ, શાબાશ' નો ધ્વનિ નીકળ્યો. ને તાળીઓનો તો જેવો નગારાં ત્રાસાંનો ગડગડાટ થાય, એવો ગડગડાટ થયો.

ફૅાક્સ કરીને ઑલ્ડહામના લોકો તરફથી કેટલાક વખત સૂધી પાર્લમેંટ સભામાં એક મુખત્યાર હતો. તેણે નાનપણમાં વણવાની સાળ ઉપર ઘણા દિવસ કામ કર્યું હતું, એથી તેને કોઈ જૂની વાત કહેવાની આવતી એટલે જે વખતે તે વાત બની હોય તે વખતને ધ્યાનમાં રાખીને જવાબ દેતો. જો કોઈ તેને પૂછે કે ફલાણી ફલાણી વાત ક્યારે બની? તો કહે કે હું જે વખતે સાળ ઉપર કામ કરતો હતો ત્યારે, અથવા તે પછી, કે તે પહેલાં મતલબ કે કાંઈ વાત તેનાથી અજાણી નથી એમ કહે. તેને પોતાના પૂર્વના ધંધા બાબત કદી ખરાબ લાગતુંજ નહોતું; અને તેમાં ખરેખર ખરાબ શું છે? ઇશ્વરે જે સ્થિતિમાં આપણને નિર્માણ કર્યા, તેમાંજ આનંદ માનીને યથાશક્તિ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો, એજ શાણા માણસનું કામ છે. જુઓ, આવી જાતના પાર્લમેંટ સભાગાં આજ સૂધીમાં અનેક સભાસદ થઈ ગયાછે, અને તેમાંથી હજી કેટલાક જીવતા છે. **લિંડ્સેની** આજકાલ સર્વત્રખ્યાતિછે. તે મોટો શ્રીમંત ગૃહસ્થ છતાં વ્યાપારનાં સેંકડો વહાણો તેને ત્યાં છે, તે કેટલાંક વર્ષ પહેલાં સંડર્લેંડનો મુખત્યાર હતો. એક વખતે એવી વાત બની કે, પાર્લમેંટ સભામાં તેના કેટલાક પ્રતિસ્પર્ધી હતા તેમણે તે ઉપર કેટલાક ખોટા આરોપ મૂક્યા; તે તેમને જવાબ આપતી વખતે તેણે પોતાની જીંદગીની સર્વ હકીકત કહી. તે મૂળ ગ્લાસગોનો રહેનારો, ચૌદ વર્ષનો થયો ત્યારે આગળ શું કરવું, તેની મોટી પંચાત પડી; છેવટે લિવર્પૂલ કરીને એક મોટું વેપારીનું ઠેકાણું છે ત્યાં જઈ કંઈ

પણ પેટ અર્થે ધંધો કરવો એવો નિશ્ચય કર્યો, પરંતુ એ બનવું તે વખતે ઘણુંજ ખર્ચનું કામ હતું. આગબોટનો પૈસો પણ દેવાને તેનામાં સામર્થ્ય નહોતું, માટે કપ્તાન પાસે જઈ, પૈસાની અવેજીમાં આગબોટ ઉપર કાંઈ કામ કરવાનું તેણે કબૂલ કર્યું. કપ્તાને તેને કોથળા ભરવાનું કામ નીમી દીધું. એ રીતે તે લિવર્પૂલ જઈ પહોંચ્યો, ત્યાં મહિના બે મહિના ગયા તોપણ ક્યાંઈ ચાકરી મળી નહિ. ધર્મશાળામાં રહીને માઠી રીતે નિર્વાહ કરતો હતો એથી તેના બૂરા હાલ થયા. છેવટે તેને એક વહાણ ઉપર ચાકરી મળી, તે કેવળ હલકી છતાં તેણે તે પત્ત કરી, પણ ચાર પાંચ વર્ષ ગયાં નહિ એટલામાં તેણે પોતાની જાત હુશીઆરી અને પ્રમાણિકપણાથી પોતાની વયના ઓગણીશમા વર્ષેજ વહાણ ઉપરના ખુદ કપ્તાનની જગ્યા મેળવી. કેટલાંક વર્ષ ગયાં પછી તેની પાસે થોડાક પૈસા થયા, એટલે તેણે તે ચાકરી છોડી દીધી અને મુંબઈ સરખા એક શહેરમાં રહીને બેઠાં બેઠાં કંઈ વેપાર શરૂ કર્યો. તેમાં તેની જલદીજ આબાદી થઈ, અને તેથીજ હજી તેની મોટા મોટા લાખોપતિમાં ગણના થાયછે. તેણે એક ઠેકાણે એવું કહેલું છે કે હું જે આજ આટલો વધ્યો તે કેવળ મારા પોતાના ઉદ્યોગ અને મહેનતથીજ. મેં સતત્ શ્રમ કર્યોછે અને મેં આખા જન્મારામાં કોઈને બૂડાડવાની ઈચ્છા રાખી નથી. બીજાએ આપણી સાથે લુચ્ચાઈ કરવી નહિ, એ જો ઈષ્ટ હોય, તો આપણે પણ બીજા સાથે લુચ્ચાઈ કરવી નહિ, એ ઉઘાડું છે. આ પ્રમાણેજ મેં મારો બ્યવહાર રાખ્યો તેથીજ ઈશ્વરે મને હરએક કામમાં યશ દીધો એવું હું સમજુંછું.

વુઇલિયમ જ્યાકસન, કેટલાંક વર્ષ પહેલાં દર્બીના લો-

ફો તરફથી પાર્લેમેંટ સભામાં કામ કરતો હતો, એની પ-ણ કાંઈક આવીજ બીના છે. તેનો બાપ વૈદકનો ધંધો ક-રતો અને તેની મિલ્કત ઘણી હતી, પરંતુ ઘરમાં બેઠાં બે-ઠાં ખાનારાં માણુસો અને છોકરાંની વૃદ્ધિ વિશેષ હતી તે-થી ઊપજને ખર્ચ બરોબર થતું હતું. તેણે પુષ્કળ પૈસા મેળવેલા પરંતુ તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાનું શાણપણું તે-નામાં નહોતું. તેને કુલ અગીઆર છોકરાં હતાં તેમાં કેટ-લાંક વુઇલિઅમ કરતાં મોટાં ને કેટલાંક નાનાં હતાં. મો-ટાં હતાં તેમણે થોડોએક વિદ્યાભ્યાસ કરેલો હતો. પરંતુ વુઇલિઅમ અને તેના ત્રણ ચાર નાના ભાઈઓ કેવળ બા-ળક હતા તેથી માત્ર નિશાળમાં જવાની શરૂઆત કરી હ-તી. એવામાં દુર્દૈવથી તેનો બાપ એકાએક કોઈ રોગથી મ-રણ પામ્યો. તે વખતે નાનાં છોકરાં કેવળ નિરાધાર પ-ડયાં, કારણ બાપે તેને માત્ર જન્મ દીધો હતો, પરંતુ તે-ના પેટની કિંવા વિદ્યાભ્યાસની કાંઈજ તજવીજ કરી નહે તી. મેળવેલા સઘળા પૈસા તેણે ખાવા પીવામાંજ ખોયા. વુઇલિઅમને પૂરાં બાર વર્ષ પણ થયાં નહોતાં, એવામાં આ અનર્થ ગુજર્યો, તેથી હવે તેનો અભ્યાસ બભ્યાસ તે-વોજ રહ્યો. પેટ અર્થે જ્યાં રોજી મળે ત્યાં જવાની જ-રૂર પડી. તેના બાપનો એક સ્નેહી હતો તેણે તેને ગોદી-માં વહાણ ઉપર કોઈ કામ ઉપર લગાડી દીધો. બીજાં છોકરાંની પણ કાંઈક આ રીતેજ વ્યવસ્થા થઈ. વુઇલિ-અમને સવારના છ વાગ્યાથી તે રાતના નવ વાગ્યા સૂધી વહાણ ઉપર એક સરખું કામ પડતું હતું, તેથી તેની હા-લત ઘણી ખરાબ થાત, પણ નસીબયોગે તે કામ ઝટ બં-ધ થયુ, પછી તેને એક ઓફિસમાં સિપાઈની ચાકરી મ-ળી. અહીંઆં તેને ઘણું કામ કરવું પડતું નહોતું, તેથી ન-

વરાશનો વખત અભ્યાસમાં ધાલ્યો. તેને થોડું થોડું વાંચતાં આવડતું હતું, તેથી મળેલાં પુસ્તકો પહેલેથી છેવટ સૂધી તેણે વાંચી નાંખ્યાં. એ ક્રમ ચાલતો હતો તેવામાં 'એનસાય ક્લૉપિડિઆ બ્રિટચાનિકા' કરીને ઇંગ્રેજીમાં એક મોટો ગ્રંથ છે; તે તેના જોવામાં ત્યાં આવ્યો. આ ગ્રંથ મોટો છે, તેથી તેના હજાર, હજાર પાનાંના સરાસરી ૨૦ ભાગ છે, તેમાં સર્વ કોઈ વિષય ઉપર ઉત્તમ પ્રકારની હકીકત લખેલી છે. એની રચના ઈંગ્રેજી કોશની પદ્ધતિ ઉપર કરેલી છે. આ ગ્રંથ ધીમે ધીમે 'એ' થી તે 'ઝેડ' સૂધી લક્ષ રાખી વાંચ્યો, તેથી તેને તમામ વિષયનું ઘણુંજ જ્ઞાન થયું. કેટલાક દિવસ ત્યાં રહી તેણે પોતાની પાસે થોડાક પૈસા એકઠા કર્યા. પછી તે ચાકરી છોડીને તેણે જાતના જોખમ ઉપર નાનો સરખો વ્યાપાર આદર્યો, તે જાતેજ હુશીઆર, ઉદ્યોગની તેની પાસે કમ્તાઈ ન હોવાથી તેનો વ્યાપાર દિવસે દિવસે વધતો ગયો, અને હાલ તે એટલો તો શ્રીમાન થયોછે કે વ્યાપારને નિમિત્તે તેનાં વહાણો પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર સર્વ ઠેકાણે જાય આવેછે. તેનો વ્યાપાર ન હોય એવો એક પણ દેશ મળવો કઠણ છે.

રિચર્ડ કૉબ્લેનની પણ એવીજ જાતના સ્વતઃ સિદ્ધ લોકોમાં ગણના થાયછે. તે પણ ઘરનો કેવળ ગરીબ હતો. મિડહર્સ્ટ કરીને એક ગામ છે, ત્યાં તેનો બાપ ખેતરમાં મહેનત કરીને કુટુંબનું રક્ષણ કરતો હતો. રીચર્ડ સાત આઠ વર્ષનો થયો નહિ એટલામાં ઘરની ગરીબસ્થિતિને લીધે માબાપે તેને લંડન શહેરની વખારમાં કામ કરવા મોકલી દીધો. છોકરો સ્વભાવે સારો અને પોતાના કામમાં કદી ભૂલ કરતો નહોતો તેથી ધણીની તેના ઉપર પ્રીતિ વધતી ગઈ. પહેલાંથીજ તેને પુસ્તકો વાંચવાની ભારે લ-

ત હતી, પરંતુ એટલું માત્ર તેના ધણીને બિલકુલ સારૂં લાગતું નહોતું. તે કંઈક જૂના વિચારનો માણસ હતો, તેથી તે એમ માનતો કે પુસ્તકો ઘણાં વાંચીએ તો ડોક ધ્રુજેછે. એવી તેની વિલક્ષણ સમજણ હતી, માટે તેમ ન કરવા તે હમેશા કહેતો હતો. પરંતુ તેણે કાંઈ પોતાનો ક્રમ છોડયો નહિ. મળેલાં પુસ્તકો વાંચી તેણે પુષ્કળ માહિતી મેળવી, અને કામમાં તેની વધારે હુશીઆરી જણાઈ આવતી ગઈ, તેથી દિવસે દિવસે તેની ચડતી થતી ગઈ. કામના સંબંધમાં તે ઘણા દેશ ફર્યો. અને ઘણે ઠેકાણે તેને પિછાન થઈ બે પૈસા પણ સિલિકે થયા. પછી તેણે તે ચાકરી છોડી; અને પોતે જાતે છીંટ છાપવાનું નાનું સરખું છાપખાનું કાઢ્યું. તેમાં તેને ઘણીજ કમાઈ થઈ. પછી પોતાનો ધંધો સંભાળી તે લોકોપયોગી કામમાં પોતાનો કેટલોક વખત ગાળવા લાગ્યો. ગરીબ ગરબાંને વિદ્યા મળે એ સારૂ તેણે સતત્ પરિશ્રમ કર્યો હતો. પરમૂલકમાંથી ધાન્ય આવતું, તેથી દેશની ખેતીને ધક્કો પહોંચતો માટે બહારથી ધાન્ય આવવવાને મનાઈ કરવી, કિંવા તે ઉપર જાદે કર નાંખવો, એવા અર્થના ઇંગ્લાંડમાં કાયદા વખતે વખત પાસ થયા છે; તેને 'કૉર્નલૉસ' કહેછે. વ્યાપારને અડચણ આણનાર આવી જાતના કાયદા ન થાય, માટે પાર્લમેંટ સભામાં પુષ્કળ વાદ વિવાદ કર્યો, અને છેવટે તેણે પોતાનું કહેતું ખરૂ કર્યું. આના સંબંધમાં એક મોટી લક્ષમાં રાખવા લાયક વાત છે. તે એ કે પહેલી વખતે પાર્લમેંટ સભામાં એણે જે ભાષણ કર્યું, તેમાં તેની કાંઈ વધારે વિદ્વત્તા જણાઈ આવી નહિ. વિષયની રચના કરતાં બરોબર ન આવડવાથી એકંદર મ્હેલી ખેપેજ તેની ફજેતી થઈ, પણ એટલાથીજ તેની ઉમેદ ખસી નહિ, તેણે

પોતાનો પ્રયત્ન એવોજ ચાલુ રાખ્યો. તેમાં કાંઈ ન્યૂનતા રાખી નહિ. રાત્ર દિવસ મહેનત કરી પુસ્તકોનાં પુસ્તકો પાઠે કર્યા. આ સભામાં જઈ પેલી સભામાં જઈ, એમ કરીને પણ તેણે પોતાની બોલવાની છુટ વધારી, અને તેથી એવું બન્યું કે પાર્લમેંટ સભામાં તે વખતના જે મોટા મોટા વકતા હતા, તેમાં તેની ગણત્રી થવા લાગી, સરરાબર્ટ પીલ એના પ્રતિપક્ષીનો નાયક હતો, તેણે પણ તેની વિદ્વત્તા અને વકતૃત્વ શક્તિ કબૂલ કરી. ડ્રનડીલૂઇ એ નામનો એક ફ્રેંચ વિદ્વાન થઈ ગયો, તે આ વખતે પોતાની સરકારની તરફથી ઇંગ્લાંડમાં વકીલાત કરતો હતો. તેણે આ વિષય ઉપર એક ઠેકાણે એવું કહેલું છે કે 'ઉદ્યોગ અને નિશ્ચય એ બે ગુણ મનુષ્યોના અંગમાં હોય તો તેની સ્થિતિમાં કેવો ફેર પડેછે એ કૉબ્ડેનના ઉદાહરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. કૉબ્ડેનની સ્થિતિ પહેલાં કેવળ ગરીબ હતી. પરંતુ ફક્ત ઉદ્યોગ અને શાણપણથીજ તે આટલે મોટે દરજ્જે ચડયો. લોકમાં તેની ચાહના થઈ, અને તે સર્વને પ્રિય થયો. ઉદ્યોગ, સાહસ, પ્રમાણિકપણું, અને બન્ધુપ્રીતિ વગેરે જે જે અમૂલ્ય ગુણો માટે ઇંગ્રેજ લોકોની પ્રખ્યાતિ છે તે સર્વ એનામાં ભરેલા હતા. એવા ભાગ્યશાળી પુરૂષ આ દુનિઆમાં ઘણાજ થોડા નીપજે છે.

આ સર્વ દૃષ્ટાંત ઉપરથી આપણને એવું લાગવું જોઈએ કે મનુષ્યો જો પોતાની ચડતી કરવા ઈચ્છતા હોય તો કમર બાંધીને તેમણે સતત્ ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ, પરિશ્રમ કરવો જોઇએ; તેમાં જો કાંઈ ન્યૂનતા રાખી, અને આળસનો વિશેષ પ્રાદુર્ભાવ થવા દીધો, તો એવા માણસના હાથથી ગમે તેવું હલકું કામ પણ પાર પડવું કઠણ છે. વિદ્યા સંપાદન કરવી, કિંવા શાણપણાથી બે પૈસા મેળ-

વવા, એ આળસુ માણુસોનું કામ નથી. તેને માટે શ્રમ-જ કરવો જોઈએ. શ્રમ વગર આ વાત સાધ્ય થનાર નથી. શ્રીમંત લોકોને ખાવા પીવા વગેરેની કોઈપણ જાતની બળતરા હોતી નથી એવા; અને પૈસાના બળથી જેને સર્વ સાધ્યછે એવા, લોકોને પણ ઉદ્યોગની આવશ્યક્તાછે. તે પોતે જો ઉદ્યોગ કરે નહિ તો પછી તે ગમે તેટલો કરોડોપતિ હોય તો પણ તેને ખરેખરો સંતોષ મળવો કઠણ છે. તે મળવો તેની પોતાની હુશીઆરી ને ડહાપણ ઉપર છે. બાપની પાછળ બાપની સંપત્તિ માત્ર છોકરાને મળે છે. પરંતુ તેની અકલ ને શાણુપણુ તેને મળતાં નથી. તેને માટે તેણે પોતે ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ. વળી આ બાબતમાં જો તેણે પહેલેથી ખબરદારી રાખી નહિ હોય તો વડીલોપાર્જિત મળેલી સંપત્તિ પણ જલદીજ નાશ પામશે. એવાં ઉદાહરણો શોધવાને ઇંગ્લાંડમાં જવાની જરૂર નથી. તેની આપણા દેશમાં ઘણી સંખ્યાછે. બાપના વખતની દોલત છોકરાની કિંવા પૌત્રની હયાતી સૂધી તેવીજ રહેશે, તેની આ દેશમાં ખાત્રી દેખાતી નથી. આનું કારણ ખુલ્લું છે. આળસની સર્વત્ર પ્રવૃત્તિ થવાથી તેને આધારે રહેનારા નાના પ્રકારના અનાચારનો પણ પૂર્ણ અમલ ચાલેછે. સંપત્તિ હોય તો તેથી બજારમાં જઈ, જોઈએ તે વસ્તુ વેચાતી લેતાં આવડશે, ચાકર નફર રાખતાં આવડશે, મોજ મારતાં આવડશે, સર્વે કાંઈ કરતાં આવડશે, પરંતુ અકલની જો જરાપણ ન્યૂનતા હશે, તો તેજ માત્ર મળવી કઠણ છે. તે ઘણીજ દુર્લભ છે. તે પૈસા ખરચ્યાથી મળતી નથી. તેને માટે ઉદ્યોગજ કરવો જોઈએ, અને તે દરેક જણે પોતેજ કરવો જોઈએ, બીજાના ઉદ્યોગથી કાંઈ થનાર નથી. પોતાનું ડહાપણ ખર્ચ્યા વગર બીજાના

ડહાપણથી આ જગતમાં ઘણો ઉપયોગ થતો નથી. જુઓ, આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે પ્રત્યેક મનુષ્યે ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ, પછી તે શ્રીમંત હો કિંવા ગરીબ હો. ડ્યૂલોગિફ્રાંડ, અને હ્યુંમિલર, એ વિષે ઉપર કહ્યુંછે, કે તેમનો કેવળ હલકા કુળમાં જન્મ થયો હતો; આવા માણસોને પણ ઉદ્યોગનું ફળ મળેલું છે. તો જેમની સંપત્તિ મોટી છે, અને જેમને સર્વ વાત અનુકૂળ છે, એવા મનુષ્યોનો ઉદ્યોગ કેમ નિષ્ફળ જશે? ખચિત નિષ્ફળ જનાર નથી.

જે મનુષ્યની પાસે બે પૈસા હોય, અને જોતે ઘરનો ખાવે પીવે સુખી હોય, તો ઘણું કરીને એવા માણસોને **વિદ્યાભ્યાસ** કિંવા કોઈ પણ ધંધો, અથવા ઉદ્યમ, વ્યાપાર કરવાને વધારે કઠણ પડતું નથી. પરંતુ એટલા ઉપરથીજ આપણે એમ સમજવું નહિ કે આવી જાતનાં કામો કરવામાં પૈસા ખરેખર જોઈએજ, પૈસા ન હોય તો તેટલાજ માટે કેવળ અટકી રહેવું, એમ કદી પણ સમજવું નહિ. એવું જો હોત તો ઉપર જણાવેલા હલકી જાતના મહાન મહાન પરાક્રમી પુરૂષો આ જગતમાં થાતજ નહિ. તેમની પાસે ક્યાં પૈસો હતો? અને ક્યાં તેઓ ઘરના શ્રીમંત હતા? પરંતુ કેટલું તેમનું પરાક્રમ અને કેટલી તેમની યોગ્યતા! દેશ સર્વ રીતે તેમનો દેણદાર થઈ પડ્યો. વળી પૈસા હોય, તો તેનું પરિણામ હમેશા સારૂંજ થાયછે એમ પણ નથી. ખવાપીવા વગેરે સર્વ યથાસ્થિત હોય, એટલે ઉદ્યોગ કરવાની કલ્પના પણ મનુષ્યોને સૂઝતી નથી. વધારે તો શું પણ ઉદ્યોગ કરવાની તેમને જરૂર જણાતી નથી, કારણ તેમનો વિચાર ઉદ્યોગ વગેરે કરવું તે સર્વ પેટને માટેજ. અને તેની જો વડીલના પ્રતાપથી બળતરા ન હો-

ય તો, એ ખુલ્લું છે કે શા માટે એ અફળ ઝાડને દુઃખ દેવું જોઈએ. એકંદરપણે આવા વિચાર હોવાથી આળસની વિશેષ વૃદ્ધિ થઈ શ્રીમંત લોકો કોઈ પ્રકારની મહેનતને લેખામાં ગણતા નથી, અને એથી કરી આગળ કદી ખરાબ દિવસ આવે તો તે ખમવાનું પણ તેમનામાં સામર્થ્ય રહેતું નથી. પોતામાં શો દમ છે, અને કઈ વાતનો પોતાના હાથથી નિભાવ થશે, એજ તેને બિલકુલ સમજાતું નથી, તો એ ઉઘાડું છે કે આવા વખતે તેમના હાથથી પરાક્રમ શેનું થાય; પરંતુ મામમામની પંચાત પડે એટલે મનુષ્યને કાંઈ પણ ઉદ્યોગ કરવાની ફરજ પડેછે. એક ઠેકાણે ન ફાવે તો ફરી પ્રયત્ન કરવો પડેછે. તેથી કોઈ કોઈ વખત એવું બને છે કે ઉદ્યોગ કરવો એ એક જાતનું વ્યસન હોય એમ થઈ જાયછે. આ પ્રકાર પણ ઉપર કહેલા ઉદાહરણોમાં ગણાયછે તેથી તેની યોગ્યતા આટલી વધી; માટે જો આપણે કદાચિત્ ગરીબ સ્થિતિને પાત્ર થયા તો તેટલા સારૂ આપણે મનમાં ઘણો ખેદ માનવો નહિ, કેમકે તેથી આપણા ઉદ્યોગને પુષ્ટિ મળેછે, ઉત્સાહ વધેછે, અને આગળ જતાં હરેક પ્રકારે તે આપણા સુખનાં સાધન ભૂત થાયછે. એટલું તો ખરૂંછે કે જે જાતે આળસુ હોય, સ્વાભિમાન એટલે શું એ જે સમજતો નહોય, એવા માણસની ગમે તેવી ખરાબ દશા થાય તો પણ તેમાંથી પોતાનો છૂટકો કરવાને તે કિંચિત પણ પ્રયત્ન કરનાર નથી, અને એથી તે જન્મ સૂધી રખડતો રહેછે. પરંતુ જેનો સ્વભાવ ઉદ્યોગી, જેને સારાસારનો વિચાર, અને જે મહત્વાકાંક્ષી હોય, એવા જો ગરીબાઈમાં આવે તો કેવળ પરમેશ્વરની કૃપાજ સમજવી. તેથી ખરેખર તેની ઉન્નતિજ થાયછે. એકને એક ઠેકાણે એવું કહેલું છે કે 'પૈસો આવ્યો એટલે

જોઈએ તે કરતાં આવડશે' એવી લોકોની સમજ હોવાથી પૈસાને તેઓ વિશેષ માન દેછે, પરંતુ એ તેમની જબરી ચૂક છે. પૈસા સિવાય ઉદ્યોગબળથીજ જે જે વાત બનેલી છે, તેનો તેઓ બિલકુલ વિચાર કરતા નથી. એથી સ્વ-ઉદ્યોગની મહતાઈ વિષે કેવળ અજાણ રહેછે, માટેજ પોતાનો સર્વ આધાર સર્વ રીતે બીજા ઉપર રાખવાને તે હમેશા તત્પર રહેછે, પરંતુ જો મનુષ્ય, કરવો જોઈએ તેટલો ઉદ્યોગ કરે, અને જોઈએ તેટલું પોતાનું મન સ્વાધીન રાખે, તો ઘણું કરીને બીજાને બારણે જવાનો તેને કદી પણ પ્રસંગ આવશે નહિ; અને પોતાના કુટુંબનું રક્ષણ કરવાને તેને ઘણી મહેનત પણ પડશે નહિ. આ પ્રમાણે સ્વમહેનતથી જે શાક રોટલો મળે તેની મીઠાશ કાંઈ વધારે હોયછે, ને તે શરીરને અત્યંત સુખકારક થાયછે, એટલુંજ નહિ પણ તેમાંજ સંતોષ રાખવાથી માણસને કોઈ પણ જાતની આ જગતમાં લુચ્ચાઇ કરવાની જરૂર રહેતી નથી, ને ગાંઠે પાંચ પૈસા એકઠા થશે તેથી આધારે પડેલાં માણસોને વધારે સુખ મળતું જશે.

પૈસો એ ઘણો ખરાબ છે. પૈસો થયો એટલે માણસને ઉદ્યોગ નહિ જેવો લાગેછે. નહિ નહિ તે ઢોંગ સૂઝેછે. મતલબ કે આળસમાં અને બડેજાવી ભોગવવામાંજ તેનો ઘણોક વખત જાયછે. આ કહેવું આપણા હિંદુસ્તાન દેશના લોકનેજ પુષ્કળ અંશે લાગુ પડેછે. જો કે આપણે મેળવેલી સર્વ સંપત્તિ હવે નહિ જેવી થઈ, તોપણ આપણા બડાપણામાં હજી સૂધી બહુ ન્યૂનતા થઈ નથી, પરંતુ ઈંગ્લાંડમાં આવી રીત નથી; ત્યાં મોટા મોટા શ્રીમંત લોકો છે, અને તેની સંપત્તિ પણ એટલી બધી છે કે તેની આગળ આપણી જે સંપત્તિ હતી તે પણ કાંઈ નહોતી એવું

પણ કહેવામાં આવશે. એવું છે તોપણ ત્યાંના લોકોનો વ-
ખત હમેશા કાંઈ પણ સદ્ ઉદ્યોગ કરવામાં જાય છે. તે-
ઓ પોતાના દેશને માટે તથા દેશી ભાઈઓ માટે ગમે તે
કામ કરવાને તત્પર હોયછે. આવી બાબતમાં તેઓ માન,
અભિમાન બહુ જોતા નથી, પોતાના સુખ તરફ તેનું ઘ-
ણું લક્ષ નથી, એથી ગમે તેવું મોટું સંકટ આવ્યું હોય
તોપણ તે પાછા હઠતા નથી, અને પોતાના કર્તવ્યમાં કાં-
ઈ પણ આળસ કરતા નથી. ખરેખર આ બધું એ લો-
કોનું મોટું ભૂષણ છે. એ બાબત તેમનાં જેટલાં વખાણ
કરીએ તેટલાં થોડાં છે. પોતાના દેશનું ખરેખર કલ્યાણ થા-
ય એવીજ તેઓ પોતાના રાજાને હમેશા સલાહ આપેછે,
એટલુંજ નહિ, પણ પ્રસંગ આવે કમર બાંધીને પોતે પં-
ડે લડાઈમાં જવાને આગળ પાછળ જોતા નથી. સ્પેન દે-
શના સંબંધે નેપોલિયન સાથે ઇંગ્રેજોને પહેલાં જે લડાઈ થ-
ઈ હતી, તે વખતે મોટા મોટા શ્રીમંત લોક જેમને કોઈ-
પણ જાતની ન્યૂનતા નહોતી; એવાઓ પણ પોતાના દેશ
માટે લડવાના ઈરાદાથી ત્યાં ગયા હતા. તેઓમાં કોઈ એ-
ક પલટનનો એક નાયક હતો, તે પોતાની પલટન સાથે તડકા
બડકાનું દુઃખ ખમી, ચાકર બાકર સિવાય એકલોજ પહા-
ડી ને કાંટાવાળી જમીન ઉપરથી હાથમાં બંદૂક લઈ પગે
ચાલી જતો હતો, તેણે પોતાના કર્તવ્ય આગળ પોતાના
શરીરની પણ દરકાર રાખી નહિ. પરંતુ પાછળથી એવી
ખબર પડી કે તે સરાસરી દોઢ લાખનો આશામી હતો.
એટલે વર્ષે તેને દોઢ લાખની ચોખ્ખી પેદાશ હતી. એતો
શું પણ ક્રિમિઅનવૉર કરીને રૂશિઆ સાથે ઇંગ્રેજોની જે
લડાઈ થઈ હતી, તેમાં પણ ઘણા મોટા લોકો પોતાના
પૈસાનું અથવા મોટાઈનું ખોટું અભિમાન ન ધરતાં, મહા

મહા સંકટ ખમ્યા છે, અને પોતાની ને પોતાના દેશની આબરૂ રાખીછે. હિંદુસ્તાનની ઉષ્ણ હવા પહેલાં એ લોકોને બિલકુલ માફક આવતી નહોતી, પરંતુ આગળના ભાવી સુખ તરફ લક્ષ રાખી પોતાના પ્રયત્નમાં તેમણે કાંઈ પણ ન્યૂનતા રાખી નથી. આ સર્વ ઉદ્યોગનું ફળ આજ એ લોકો હવે કેવી રીતે ભોગવે છે, તે આપણે જોઈએ છીએ.

આપણા દેશમાં વિદ્યા એટલે જે કાંઈ શીખવું, તે ઘણું કરીને ગરીબ એટલે જેમને સરકારી ચાકરી કરી પેટ ભરવું પડે, તેમણેજ શીખવું. એવી કેટલાક લોકની વિચિત્ર સમજણ છે. એથી શ્રીમંત લોકોના છોકરાં ઘણું કરી અક્ષરશત્રુજ રહેછે. આ વાત ઘણાના જાણવામાં છે. તેમને વિદ્યા ઉપર પ્રીતિ હોતી નથી, ને સર્વ પ્રકારે આળસમાં ને ચેનમાંજ પોતાનો વખત કાઢેછે, તેને નહિ નહિ તેવાં વ્યસન થાયછે. એકંદર તેઓ પોતાની નઠારી વર્ત્તણુકથી વડીલના નામને કાળીટીલી લગાડે છે. પરંતુ ઇંગ્લાંડ દેશમાં આથી કેવળ ઊલટુંજ જોવામાં આવે છે. ત્યાં ગરીબ હો અથવા શ્રીમંત હો, સર્વેએ વિદ્યાભ્યાસ કરવોજ જોઈએ. એ કારણને લીધે આજ સૂધીમાં ત્યાં જે જે મોટા મોટા વિદ્વાનો થઈ ગયાછે; તેમાં અર્લ, ડ્યૂક વગેરે મોટા મોટા [1]માનકરીના છોકરાની સંખ્યા ઘણીજ જોવામાં આવેછે. **બેકન**નું કુળ કાંઇ નાનુંસુનું નહોતું. તેના બાપને ઈલિઝાબેથ રાણીના વખતમાં પ્રધાનની જગ્યા મળી હતી. અને તેનો કાકો, મામો અને નિકટના સગા સંબંધીઓ પણ દરબારમાં મોટા મોટા કામ ઉપર હતા, તોપણ **બેકને** પોતાનો સર્વ કાળ વિદ્યાભ્યાસમાંજ રોકયો હ-

---

૧ માનકરી=જાગીદાર.

તો, એથી તે મોટો વિદ્વાન થઈ ગયો. તેણે લખેલા ગ્રંથો આજકાલ સર્વ માન્ય થએલા છે. યુરોપખંડમાં જે અસંખ્ય તત્વવેત્તા પંડિત થઈ ગયાછે, તે સર્વમાં હજી તેને પહેલી જગ્યા મળેછે. **વૉઇલ, કયાવૅંડિશ** અને **ટયાલબૉટ** એ સર્વ મોટા માનકરીના છોકરા. **વૉઇલ** એ અર્લઑફ્ કાર્કનો દીકરો. પરંતુ **ન્યુટન** અને તેની યોગ્યતામાં ઘણો ફેર નથી. રસાયન શાસ્ત્ર ઉપર તેના અનેક ગ્રંથ છે. આ વખતે ઈંગ્લાંડના લોકોને કિમિયો કરવાની ઘણીજ ગાંડાઈ લાગી હતી, એનો તેણે ઘણે ભાગે નાશ કર્યો. **ટયાલબૉટ** અને **કયાવૅંડિશની** વિદ્વત્તા પણ એવીજ હતી. ફોટોગ્રાફ એટલે સૂર્યના પ્રકાશથી આબેહૂબ છબી પાડવાની વિદ્યામાં **ટયાલબૉટે** ઘણો સુધારો કર્યો. **રોશની** યંત્રની વિદ્યામાં ઘણી પ્રખ્યાતિ છે, એ પણ એક અર્લનો પુત્ર હોવાથી તેને બીજાં ઘણાં કામો તપાસવાનાં હોય, નહિ તો આ વિષયમાં તેની વધારે પ્રખ્યાતિ થઈ હોત. સૂતાર અને લુહાર કામ તો તે ઘણું ઉત્તમ જાણતો હતો, તેથી એક વખતે એવું બન્યું કે એક નાના કારખાનાના માલેકને તે કોણ છે, અને તેનો દરજ્જો શું છે, તે માહિત ન હોવાથી તેણે પોતાના કારખાનામાં મિસ્ત્રીની જગ્યા આપવા ઘણો આગ્રહ કર્યો. રૉસટેલિસ્કોપ દૂરબીન કહે છે તે એનાજ નામ ઉપરથી. તેણેજ તે પહેલી બનાવી હતી. આ દૂરબીનનો જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં ઘણો ઉપયોગ છે. એવું કહેછે કે આવી જાતના દૂરબીનની યુક્તિ આજ સૂધી બીજા કોઈએ શોધી કાઢી નથી.

આ બડા લોકોનો વખત ઘણું કરીને લોકોપયોગી કામો કરવામાં જાયછે. લોકોના હક્ક સંભાળી રાજ્યને ખરેખરી મજબૂતાઈ મળે એવી બાબતનો પાર્લમેંટ સભામાં

તેમનો સતત્ પરિશ્રમ હોયછે; આ સિવાય શાસ્ત્રીય વગેરે વિષયો ઉપર ઇંગ્રેજી ભાષામાં જે કોઈ માસિક કિંવા ત્રિમાસિક પુસ્તકો નીકળેછે, તેમાં તેમના પુષ્કળ વિષય હોય છે. ઇતિહાસ ગ્રંથ, *કલ્પિત કાદંબરી નાટકો અને નિબંધ વગેરે લખવાનો પણ એ લોકોને ઘણોજ નાદ હોયછે. આટલાં કામો કરવામાં એઓ કેટલો ઉદ્યોગ ને કેટલી મહેનત કરતા હશે, એ હવે કહેવાની જરૂર નથી. તેની વાંચનારને સહજ અટકળ થશેજ. એને તો શું પરંતુ ત્યાંના ખુદ પ્રધાનમંડળને પણ પાર્લેમેંટ સભાની બેઠક શરૂ થઈ એટલે શુદ્ધ હમાલ પ્રમાણે કામ કરવું પડે છે. તેમના સરખી મહેનત બીજા કોઈને પડતી નથી. જેણે જેણે આજસુધી પ્રધાનની જગ્યા લીધીછે, તેણે તેણે એજ પ્રમાણે પોતાના દેશની અને રાજાની એક નિષ્ટાથી ચાકરી કરીછે. એમ જો ન કરે તો ત્યાં તેનો એક દિવસ પણ નિભાવ થાય નહિ; **પાલ્મર્સ્ટન ડર્બિ, રસલ, ગ્લાડસ્ટન** અને **ડિસ્રાડિસ્રાએલી** વગેરે મોટામોટા ગૃહસ્થનાં નામ સાંભળીએ છીએ; તે સાથે તેમની સંપત્તિ અને વૈભવ પણ આપણા મનમાં આવેછે, પણ એ સર્વેએ આવીજ હમાલી કરીછે, અને તેમાંના કેટલાક હજી કરેછે. કારખાનામાં લોકોની પાસે દશથી વધારે કલાક કામ કરાવવું નહિ એ માટે ઇંગ્લાડમાં કાયદો છે, એઉપર કહેલુંજ છે. તે કાયદો આ લોકોએજ પાસ કરાવ્યોછે. પરંતુ એમને પોતાને દસ કલાક નહિ પણ રાત્ર દિવસ એક સરખી મહેનત કરવી પડેછે, તેથી એક ઘડી પણ તેમને વિશ્રાંતિ મળતી નથી. **સરરાબર્ટપીલ** જેને હજી ઘણાં વર્ષ થયાં નથી, તે હમણાજ આશરે ૨૦–૨૨ વર્ષ થયાં પહેલાં ઇંગ્લાંડના પ્રધાન મંડળનો પોતાને નાયક

---

* કલ્પિત કાદંબરી=પ્રસ્તાવિક કથા.

કહેવડાવતો હતો, તેનો ઉદ્યોગ અને મ્હેનત કેવળ અદ્વિતીય હતાં. એનું મન હમેશા કાંઈપણ કામને માટે વ્યગ્ર રહેતું તેને એકક્ષણ ભર પૂરો વિસામો ગળતો નહિ. એનો એકંદર આયુષ્ય ક્રમ જોતાં, જડ બુદ્ધિના મનુષ્યોને પણ ઉદ્યોગને મહેનત કરવાથી કઇકઇ વાત સાદ્દ્પ થશે એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવેછે. પાર્લમેંટ સભામાં એણે ૪૦ વર્ષ ગાળ્યાં હતાં, અને એટલા વખતમાં એણે લોક હિતનાંજ કામ કર્યા છે. કોઈ પણ કામ એક વખત હાથમાં લીધું એટલે તે પોતાનું છે, એવું સમજીને મનથી અને ઉતાવળથી ઝટ કરી નાંખતો. એથી કોઈ પણ જાતની એના કામમાં ન્યૂનતા રહેતી નહિ, ને બધું યથાસ્થિત થતું. પાર્લમેંટ સભામાં અનેક પ્રસંગે જુદા જુદા વિષયોપર તેણે ભાષણો કર્યાછે, પરંતુ તેના લખવા કિંવા બોલવામાં એક પણ અપ્રયોજક શબ્દ મળતો નથી. ગમે તેવો વિષય હોય તો પણ તે વિષે ઊંડો વિચાર કર્યા વગર પોતાનો વિચાર બીજાને જણાવતો નહોતો; આ બાબતમાં તો તે અતિશય ખબરદારી રાખતો હતો. એવું કહેવું જોઈએ. સાંભળનાર લોક જેવા હોય, જેની તેમની વધારે ઓછી વિદ્વત્તા હોય,તે પ્રમાણે પોતાનું બોલવું સર્વને સમજાય એવી રીતે તે પોતે લીધેલા વિષયનું વ્યાન કરતો હતો; આસારૂ તેને ગમે તેટલો શ્રમ પડે તો પણ આગળ પાછળ જોતો નહોતો. એટલું છતાં તે વ્યવહારમાં ફસનારો મનુષ્ય નહોતો. તેમજ તેનો નિશ્ચય પણ કેવળ ચોકસજ; એટલે કોઈ વાત સારીછે, એવી તેની ખાત્રી થઈ તો પછી તે થવાનીજ. તેમાં કાંઈ કસર રહે નહિ. એ સિવાય તે મોટો વિચારવંત, આગળ મતિઓ, ને દુર્દર્શી હતો. ગમે તે કામ સ્વતઃકરવાને તૈયાર હોવાથી ફ્લાણે

ઠેકાણે તેને જશ મળ્યો નહિ, એવું કદી થયું નથી. ઘર-ડો થયો ને તેના વાળ ધોળા થઈ ગયા, તોપણ તેની ઉમેદ કમી થઈ નહિં; મુઓ ત્યાં સૂધી તેણે સતત્ ઉદ્યોગ કર્યો હતો; તેમાં કાંઈન્યૂનતા રાખી નહિ, એથી દિવસે દિવસે તેના વિચાર અધિકાધિક શ્રેષ્ઠ થતા ગયા. ઘરડા લોકોના વિચાર ઘણું કરીને થોડાક હેકડ અને દુરાગ્રહી હોયછે, અને તેમનો ઘણોક વખત આળસમાં ને લોકોની નિંદામાં જાયછે, પરંતુ આની વાત એવી નહોતી. એ પોતાની એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ જવા દેતો નહોતો. એ મનનો મોટો દિલદાર હોવાથી લોકોના વાંકાં વસમાં બોલવાં ઘણું નીચ કામ છે, એવું સમજતો હતો. આત્મ વખાણનો પણ તે ઘણો ભૂખ્યો નહોતો. તેના આવા સ્વભાવને લીધે ગમે તેવી વ્યવહાર બહારની વાત આવે, પણ તે સુયુક્તિક હોય તો છેવટ સૂધી તેને માન્ય રાખતો હતો.

લૉર્ડબ્રૉહ્યામે પણ ઘણા દિવસ પ્રધાનનું કામ કર્યું હતું. એના ઉદ્યોગની તો સીમા. ગમે તેટલું કામ આવે તોપણ તે કદી કંટાળતો નહોતો. લોકકલ્યાણના કામમાં એણે સરાસરી ૬૦–૬૫ વર્ષ ગાળ્યાં, અને એટલા વખતમાં ફક્ત એકજ કામ હાથમાં લઈ બેઠો નહોતો. એનો મૂળ ધંધો વકીલાતનો, પરંતુ આ ધંધો સંભાળીને તેણે જુદા જુદા પ્રકારના અનેક સર્વ માન્ય ગ્રંથ રચેલા છે. રાજદરબારમાં તેને પુષ્કળ માન હતું. પાર્લમેંટ સભામાં તેનાં હમેશા ભાષણો થતાં હતાં, અને તેની સલાહ સિવાય ત્યાંનાં ઘણાંક કામનો નિકાલ થતો નહોતો. એ સિવાય રસાયન, જ્યોતિષશાસ્ત્ર સંબંધી એનો શોધ ચાલુજ હતો. વળી આ વિષયનું જ્ઞાન એને કેવળ ઉપર ઉપરનું હતું એમ નહિ, પણ એ વિષય તે પૂર્ણ રીતે જાણતો હતો. આટલાં કામનો નિ-

ભાવ એક માણસના હાથથી કેમ થતો હશે, એ મોટો ચમત્કાર છે. એક વખત એવું બન્યું કે **સરશ્યામ્યુઅલ રોમોલી** નામના એક માનકરીને સરકારી કોઈ કામ કરવા માટે અધિકારી લોકોનો ઘણો આગ્રહ થયો, પરંતુ તેની પાછળ બીજાં ઘણાં લફરાં–કામો–હોવાથી સદરહુ કામ કબૂલ કરવાને તેનાથી બન્યું નહિ. પણ તેણે એવું કહ્યું કે, 'જો કામ ઘણી જરૂરનુંજ હોય, તો **બ્રોહામની** મુલાકાત લઈ તેને તે કામ સોંપવું, એટલે કાંઈપણ અડચણ રહેશે નહિ. કારણ **બ્રોહામને**ગમે તેટલાં કામ હોય તોપણ ફલાણું એક કામ કરવાને વખત નથી એવું કદી પણ થતું નથી.' કેટલી બધી તેના ઉદ્યોગની પ્રખ્યાતિ! ત્યારે એવો ઉદ્યોગ શી રીતે કરી શકતો હશે, તે થોડો વિચાર કરવાથી જણાય છે. તેનું કારણ એટલુંજ કે તે પોતાનો ક્ષણ પણ વખત આળસમાં ગાળતો નહોતો. એટલું છતાં પણ તેની પ્રકૃતિ તો પથ્થર સરખીજ. રોગ શું છે તેની તેને આખા જન્મારામાં ખબર પડી નહોતી. ઘરડો થયો ત્યારે તેણે થોડી પણ વિશ્રાંતિ લેવી જોઈએ, કારણ કે લોકોમાં એવી ચાલ છે કે ઘરડપણ આવ્યું એટલે સ્વસ્થપણે રામ નામ લેવું. ને નાનપણમાં જે એ પૈસા મેળવ્યા હોય, તે વડે ગુજરાન ચલાવવું. કોઈ તો બિચારો એવો પુણ્ય પરાક્રમી પુરૂષ હોયછે કે તેનો વખત જેની તેની કુચેષ્ટા કરવામાંજ જાયછે, પરંતુ એટલું તો ખરૂં કે ઘરડપણમાં શરીરથી ઝાઝી મહેનત ખમાતી નથી, પણ **બ્રોહામે** સાઠ વર્ષ ગયાં, ત્યાર પછી દર્શનાનુશાસ્ત્ર શીખવાનો આરંભ કર્યો. તે એટલા લક્ષથી ઝપાટાબંધ કર્યો કે, જલદીજ તે વિષયની જે કોઈ નવીન બીના તેના જોવામાં આવી, તે તેણે પારિસ અને લંડન શહેરના વિદ્વાનોની સભા ભરીને નિવેદન કરી,

તેથી તે બાબત ત્યાં તેનાં ઘણાં વખાણ થયાં. તેમજ તેણે **જ્યોર્જ**રાજાના વખતમાં જે જે શાસ્ત્રી અને પંડિતો થઈ ગયા તેમના આયુષ્યનું વર્તનક્રમ કરીને એક સર્વોત્કૃષ્ટ પુસ્તક લખેલું છે, તે પણ આ વખતેજ તૈયાર કર્યું હતું, એટલું છતાં પણ તેના વકીલાતના ધંધામાં કિંવા પાર્લમેંટ સભાના કામમાં અડચણ આવતી એમ નહોતું. તે સર્વ પહેલાં પ્રમાણેજ નિયમિત ચાલુ હતાં. **સિડનીસ્મિથની** સાથે તેને ઘણો ઘરોબો હતો, તેથી તે હમેશા તેને આટલી બધી મહેનત ન કરવા કહેતો હતો. એનું કહેવું કાંઈ બીજું નહોતું, પણ એટલુંજ હતું કે ત્રણ સારા લઠ્ઠ માણસ કરતાં વધારે મહેનત કરવી નહિ, પરંતુ **બ્રોહામને** તો ઉદ્યોગ એટલો પ્રિય થઈ પડયો હતો કે વ્યસની મનુષ્યને પોતાનું વ્યસન પણ એટલું પ્રિય ન થાય. ગમે તેટલી તેને મહેનત કરવી પડે તોપણ તે ગણતીમાં નહોતી. આના સંબંધમાં બીજી એક લક્ષ રાખવા લાયક વાત એ છે કે, પોતાના કામમાં કોઈ ભૂલ કાઢે એવું કદી રહેવું ન જોઈએ. આ વાતનો તેને બિલકુલ કંટાળો હોવાથી તે થાય તેટલું કામ ઉત્તમ રીતે કરવાને સતત્ પ્રયત્ન ચાલુ રાખતો. એ ઉપરથી મશ્કરીમાં કોઈએ એક ઠેકાણે એવું કહેલું છે કે **બ્રોહામને** ઇશ્વરે એવા મોટા કુળમાં જન્મ આપ્યો, એ ઠીકજ કર્યું; પરંતુ ઇશ્વરે જો તેને મોચીને ઘેર જન્મ આપ્યો હોત, અને તે ધંધો તેણે ચલાવ્યો હોત, તો ત્યાં પણ તે આવા ઉદ્યોગી સ્વભાવને લીધે પોતાનું નામ કાઢયા વગર રહેત નહિ. એના હાથના જોડા ને બુટ ઈંગ્લાંડમાં સર્વને પસંદ પડત. અને **બ્રોહામ** 'નંબરવન' એટલે પહેલા નંબરનો મોચી એવી તેની સર્વત્ર પ્રસિદ્ધિ થઈ હોત.

હિંદુસ્તાનના વૉઇસરાય અને ગવરનર જનરલ લૉર્ડ-

લિટનનો વડીલ **સરઇબુલવર લિટનની** પણ એવીજ જાતના ઉદ્યોગી અને પરાક્રમી પુરૂષોમાં ગણના થાયછે. ઇંગ્લાંડમાં આજ સૂધી બીજા અનેક ગ્રંથકાર થઈ ગયાછે, પરંતુ એના જેવો ઉદ્યોગ કોઈનોજ નથી. એના પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારના ગ્રંથો થોડાજ આશામીએ લખેલા હશે, અને ઘણાજ થોડાની એની પેઠે કીર્ત્તિ ફેલાઈ હશે. **બુલવરનાં** નાટકો અને કથાઓ ઘણાના જોવામાં આવ્યાં હશે. પરંતુ એ સિવાય કવિતા ને ઇતિહાસના ગ્રંથો પણ ઘણા છે. તેના બનાવેલા કેટલાક નિબંધ છે, તે ઘણા વાંચવા લાયક છે. તેમજ તે પહેલા વર્ગનો વક્તા અને મોટો રાજ્યકારસ્થાની પુરૂપ હતો, એટલું બધું છતાં તેની બુદ્ધિ ઘણી તીવ્ર હતી એમ નહોતું, બીજા લોકની બુદ્ધિ પ્રમાણે તેની બુદ્ધિ હતી; પરંતુ એનો ઉદ્યોગ ને મહેનત જબરી, એથી તેને ધીમે ધીમે સર્વે વાત અનુકૂળ થઈ. હાથે પકડેલા કામમાં જશ મેળવવો અને તે કામ સારી રીતે પાર પાડવું, એટલીજ તેની મુખ્ય ઈચ્છા હોવાથી સુખ દુઃખની પણ તેણે ઘણી પરવા રાખી નહિ, એ બાબત તેની જેટલી તારીફ કરીએ તેટલી થોડી છે, કારણ પુસ્તકો વગેરે છપાવી, પૈસો મેળવવો, એવી તેની બિલકુલ ઈચ્છા નહોતી. અને તેમ કરવાની તેને જરૂર ન હોતી; પરંતુ તેને આ એક શોખ હતો. કેમકે તે ઘરનો મોટો લાખોપતિ હતો. તેને આવો ધંધો કરવાને કોણે ફરજ પાડી હતી કે કોણે કહ્યું હતું? તેણે તો ઘોડા પર બેસવું, આંટા ફેરા ખાવા, ગોળી મારવી, શિકારે જવું, જુદી જુદી કલબમાં જવું, નાટકો જોવાં, નાચ તમાસા કરાવવા, મજા કરવી. એ પ્રમાણે પોતાનો વખત ગાળવો જોઈએ. વળી આમ કરવાથી પણ કોઈ તેનું પાછળથી બૂરૂં બોલે એમ

નહોતું. કદાચિત્ શહેરમાં રહેતાં કંટાળો આવ્યો તો કોઈ હીરાબાગ, મોતીબાગ વગેરે ઠેકાણે જવું, ને ઉત્તમ પકવાન ખાવાં ને ગમે તેમ મજા કરવી. વળી કેટલાક દિવસે ત્યાં પણ ઠીક ન પડે, એટલે પારિસ, વિએના, રોમ, વગેરે મોટાં મોટાં શહેરમાં જઈ ત્યાં જે મજા કરવા લાયક હોય તેની મજા કરવી, સારાંશ એ કે ખાવું પીવું અને ચેન મારવી; એ રીતે તેણે પોતાના આયુષ્યના દિવસ ગાળવા. આજ આવો ઘણાનો ક્રમ ચાલેલોછે. બુલવરને કાંઈ કમી હતું એમ નહોતું. તેને એ સર્વ અનુકૂળ હતું, પરંતુ તેને આવી જાતનો નાદજ નહોતો. તેનો નાદ ફક્ત પુસ્તકોનો. આ નાદ આગળ બાકીના સર્વ નાદ કેવળ તેને ક્ષુદ્ર લાગતા, ને તેને ધિક્કારતો. તેનો ઘણોક વખત લખવા વાંચવામાં જતો. પહેલી ખેપે તેણે કવિતાનું પુસ્તક લખ્યું, તે બરોબર ન ઉતરવાથી વર્ત્તમાન પત્રમાં તેની ઘણી ચર્ચા થઈ. બીજી વાર ફ્રૉકલંડ નામની એક કથા લખી તેમાં પણ કાંઈ વધારે દમ નહોતો, તેથી તેની પણ ઉપર મુજબ વ્યવસ્થા થઈ. એ પ્રમાણે બંને પહેલા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. તોપણ તેણે પોતાનો ઉદ્યોગ છોડયો નહિ, પરંતુ બીજો કોઈ એવો આરંભશૂર લખનાર હોત તો પુનઃલેખણ પણ હાથમાં નહિ લેત, પણ બુલવરની છાતી મોટી અને એનું ધોરણ જબરૂં હોવાથી, તેને ખરેખરો નિશ્ચય હતો કે પકડેલું કામ કદીપણ અર્ધ કર્યું મૂકવું નહિ. એટલાજ માટે તેણે જુદી જુદી જાતનાં પુસ્તકો વાંચી રાત્ર દિવસ મહેનત કરી, એક વર્ષની અંદર 'પેલહામ' નામની એક કથા લખવાને શરૂવાત કરી તે જલદીજ તેણે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરી. કથા ઘણી ઉત્કૃષ્ટ બની. તેમાં કાંઈપણ વખોડવા લાયક નહિ હોવાથી વર્ત્તમાન પત્રોમાં તેની આ વખતે

અત્યંત તારીફ થઈ. આગળ તેણે સરાસરી ૨૦ વર્ષ સૂધી આવોજ ક્રમ ચાલુ રાખ્યો. એ વખતમાં તેણે જેજે પુસ્તકો લખેલાં છે તે એક કરતાં એક સરસ છે. તે ઘણાં ઉત્તમ પુસ્તકો હોવાથી આજકાલ સર્વ માન્ય થઈ પડયાં છે. તેની સંગતમાં તેની સ્ત્રી રોજીનાની પણ યોગ્યતા ઘણીજ વધી. એના હાથની પણ ઘણીક કથાઓ છે. તેમના ચિરંજીવીની તો ઘણાને ખબર છે. એ પણ એક છોટા કવિ છે, હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાને ઘણાં વર્ષ થયાં નહોતાં એટલામાં તો એમણે જુદે જુદે ઠેકાણે જે ભાષણો કર્યાં હતાં એ સર્વમાં વિદ્વત્તાની અસર આવ્યા વગર રહી નહોતી. કલકત્તાની સેન્ટ ઝેવીઅર અને માર્તિનો કૅાલેજમાં વિદ્યાર્થીઓને સ. ૧૮૭૭ ની સાલમાં તેમણે જે થોડો પણ ઉપદેશ કર્યો હતો તે પ્રત્યેક મનુષ્યને લક્ષમાં રાખવા જોગ છે.

બેનજામીન ડિસ્રાએલી એટલે જેને **લૅાર્ડબીકન્સફીલ્ડ** કહેતા ને જે મહારાણી વિકટોરિઆનો રાજ્યકારભાર સ. ૧૮૮૦ સૂધી કરતા હતા, એનું પણ એવુંજ મોટું ચમત્કારિક ઉદાહરણ દાખલો લેવા લાયક છે. એવડે મોટે દરજ્જે ચડયો હતો, તે કેવળ સ્વઉદ્યોગ ને મહેનતથીજ. **બુલવર** પ્રમાણે એણે પણ ઘણાંજ પુસ્તકો લખેલાં છે, અને પહેલ વહેલી એની જે પ્રખ્યાતિ થઈ તે પુસ્તકો ઉપરથીજ; તોપણ તે આ કામમાં પહેલીજ ખેપે જશ પામ્યો નહોતો. જ્યારે તેણે ઘણી વખત ઠોકર ખાધી ત્યારે કાંઈક તેનું લખાણ લોકોને પસંદ પડવા લાગ્યું હતું. 'વંડર્સટેલ ઓફ અલરોય' અને 'રેવોલ્યુશનરીએપિક' એવાં તેણે મુહૂર્ત્તમાંજ કવિતાનાં બે પુસ્તકો લખ્યાં. તે લોકોને બિલકુલ પસંદ ન પડવાથી તેની સર્વત્ર મશ્કરી થઈ હતી અને કેટલાક તો એવું પણ બોલી ચૂક્યાહતા કે ગફ્તનું પોતાનું ડહાપણ ડો-

જ્યું છે, પરંતુ બેનજામીને આ બોલવાની વધારે દરકાર કરી નહોતી. અને પોતાનો ઉદ્યોગ પૂર્વ પ્રમાણે ચાલુ રાખ્યો હતો, તેથી આગળ જતાં જલદીથી તેણે જ્યારે 'કોનિગ્સબી,' 'સિબિલ' અને 'ટાંક્રેડ' એના જેવાં બે સર્વ માન્ય પુસ્તકો છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યાં, ત્યારે તેનાંમાં ખરેખર કેટલું પાણી છે, તે લોકોની નજરે આવવાથી તેનાં સર્વત્ર વખાણ થયાં હતાં. પાર્લમેંટ સભામાં તેની નેમણુંક થઈ, ત્યારે પણ તેવુંજ. પહેલે દિવસે પાર્લમેંટમાં જે બોલવાનું હતું તે એક કાગળ ઉપર લખી મોઢે કરી ગયો હતો, તેમાં મોટા મોટા શબ્દો ઘાલી તેની રચના કાંઈક આપણા ગૂજરાતી નાટકના ગણપતિ, સરસ્વતી અથવા રાજા અને પ્રધાનના સંવાદની ઢબ ઉપર કરેલી હતી, તેથી જે વખતે તેણે બોલવાની માત્ર શરૂઆત કરી કે તે વખત પાર્લમેંટમાં બેસનારા ગૃહસ્થોએ હસવાનું ને તાળી પીટવાનું શરૂ કર્યું, અને પુનઃ તે પોતાની જગ્યાએ બેસે એટલામાં તો તેઓએ તેની બે આબરૂ કરી મૂકી હતી. પોતાની આટલી બધી કરેલી મહેનત વ્યર્થ જવાથી બેનજામીનને ગણું માઠું લાગ્યું હતું, પરંતુ શું કરે. ના ઈલાજની વાત, તોપણ બેસતાં બેસતાં તાણીને બોલ્યો કે 'તમે ગને આજ હસ્યા એ ઠીક છે, એમાં કાંઈ ગેરવાજબી નથી, પણ હરકોઈ વાત માણસથી પહેલી ખેપેજ બને છે, એમ નથી. આજ સૂધી મેં પુષ્કળ કામોમાં હાથ નાંખ્યો છે અને તે સર્વ મેં મારા સ્વઉદ્યોગથી આસ્તે આસ્તે પાર મૂક્યાં છે, ને આમાં કાંઈ વિશેષ છે એમ સમજવું નહિ. એટલે મને આજ બરોબર બોલતાં આવડ્યું નહિ, તોપણ મને પક્કી ખાત્રી છેકે આજ નહિ તો કાલ, કાલ નહિ તો પરમ, કોઈને કોઈ દિવસ પણ જલદીજ આ ઠેકાણે આ-

પણ સર્વની સમક્ષ હું એવી રીતે ભાષણ કરીશ કે તેમાં હસવાને કિંવા નામ લેવાને, કે કોઈ પણ દોષ કાઢવાને કોઈ રીતે પત્તો મળશે નહિ. પોતાની આ પ્રતિજ્ઞા તેણે કેવી રીતે ખરી કરી હતી, તે આજ કાલ સર્વને ખબર છે. પછીથી તો તેના બોલ સાંભળવાને લોક ઘણાજ ઉત્સુક થતા હતા. ત્યાં તેની મશ્કરી થતી નહોતી, એટલુંજ નહિ પણ, તેનું બોલવું લોકોને એટલું પસંદ પડતું કે તે બોલવાને શરૂ કરતો કે લોકો તેના ભાષણની ખૂબી ઉપર ડોક હલાવતા હતા. એ ઉપરથી તેના ઉદ્યમની ને મહેનતની વાંચનારને સહજ અટકળ થશે. ઉદ્યોગથી મનુષ્યની ઉન્નતિ કેવી થાય છે, તે બતાવવાને આ એક નમૂના લાયક ઉદાહરણ છે. ઘણા લોકોમાં એવી ચાલ છે કે હાથમાં લીધેલું કોઈપણ કામ પહેલીજ ખેપે થયું તો ઠીક, નહિ તો પુનઃ તેનું નામ પણ લેતા નથી; અને થાકી પોતાના નસીબને ગાળો દેઈ બેશી રહેછે; પરંતુ બેનજામીને પોતાનું નશીબ ખરાબ અથવા પોતાનો વખત ખરાબ એવું ન કહેતાં પોતાની મહેનત માત્ર ખરી કરી હતી. તે પોતાનામાં કઈ વાતની ન્યૂનતા છે, અને પોતાનું બોલવું લોકોને કેમ પસંદ પડે એ જાણવાને ઘણો આતુર હતો. આ ધોરણ લક્ષમાં રાખી તેણે પોતાનો અભ્યાસ સતત્ ચાલુ રાખ્યો હતો. પાર્લમેંટ સભામાં કેટલાક જે જૂના લેખ હતા તે સર્વ તેણે તપાશી જોયા તેથી એવું બન્યું હતું કે તેના સર્વ વિચાર પાર પડ્યા હતા. એકંદર તેના જેવા બોલનાર ચતુર પુરૂષ હાલ પણ પાર્લમેંટ સભામાં ઘણાજ થોડા મળશે. વિક્ટોરિઆ મહારાણીની તેના ઉપર પૂર્ણ કૃપા હતી, તેથી મોટી મોટી પદવીનો તેના ઉપર વરસાદ વરસતો હતો.

જુઓ, આ પ્રમાણે પોતાના સ્વ ઉદ્યોગ ને મહેનત-

થી પોતાને જોઈએ તે વાત અનુકૂળ કરતાં આવડે તોપણ કોઈ રીતે હર કોઈની સાથે બેપરવાઈપણાની કિંવા ઉદ્ધતાઈની વર્ત્તણુક રાખવી એ આપણા મનુષ્યપણાને શોભતું નથી; કારણ આ જગત્‌માં બીજાની મદદની પણ અનેક પ્રસંગે ગરજ રાખવી પડે છે. વર્ડસવર્થે એક ઠેકાણે એજ વિષય ઉપર કહેલુંછે તે ખોટું નથી. તે કહેછે કે 'માણસમાં સ્વતંત્રતા, ને લીનતા,-વિનય,-નમ્રતા-એ બંને વાતની આવશ્યતા છે. જે કામનો પોતાની મહેનતથીજ નિભાવ થશે, એવું આપણને લાગે તે માટે બીજાને વ્યર્થ તસ્દી ન દેવી એ સ્વતંત્રતા. કોઈ કારણથી આપણા ઉપર બીજાનો ઉપકાર થયો, તે બરોબર યાદ રાખવો; કારણ વગર ફોકટ કોઈને પણ દુઃખ ન લગાડવું તે લીનતા. સ્વતંત્રતા ને લીનતામાં કેટલાકના મતે વિરોધ દેખાયછે, પરંતુ એકંદર એ બંનેનું ઐક્ય થાય એજ સત્ય છે જન્મથી તે મરતાં સૂધી ઈશ્વરે મનુષ્યને કેટલીક વાતમાં કેવળ પરાધીન કરી મૂકયાંછે. નાનપણમાં માબાપ આપણી હરેક પ્રકારે સંભાળ રાખેછે, આપણને વિદ્યામૃત પાયછે; એ તેમનો આપણા ઉપર કેટલો બધો ઉપકાર છે? સ્નેહી, સંબંધી, ઈષ્ટમિત્ર, સગાંવહાલાં, વગેરે આપણને હમેશા મળવા આવેછે, આપણી સાથે મીઠું મીઠું બોલેછે, અને સર્વ રીતે આપણું હિત ચિંતન કરેછે, એ પણ તેમનો આપણા ઉપર નાનો સૂનો ઉપકાર નથી. એ સિવાય કેટલાક એવા સત્ પુરૂષો છે કે વાસ્તવિક જોઈએ તો તેમનો સંબંધ આપણી સાથે કંઈ પણ નથી, પણ પોતાની સદ્‌વર્ત્તણુકથી આપણને સદ્‌માર્ગે જવાને પ્રવૃત્ત કરેછે, એ પણ તેમનો આપણા ઉપર એક જાતનો ઉપકાર થયો, એમ સમજવું; અને ખરેખર જે સુજ્ઞ ને વિચારવંત પુરૂષ છે, તે આવો ઉપકાર પણ

યાદ રાખવાને બિલકુલ આળસ કરતા નથી. આથી તેમની સ્વતંત્રતામાં કોઈ રીતે બાધ આવે છે એવું બિલકુલ સમજવું નહિ; પરંતુ તેમના અંગમાં લીનતા હોવાથી તેમની શોભા કંઈ વધારે દેખાય છે.

અલેકિસસડીટૉકેવિલ કરીને ફ્રાન્સ દેશમાં એક મોટો વિદ્વાન થઈ ગયોછે. તેણે ઇતિહાસ અને રાજ્ય વ્યવસ્થા સંબધીના પુષ્કળ ગ્રંથો લખ્યાછે; તે પ્રખ્યાતછે. તેનું કુળ જો જોઈએ તો જેવું તેવું નહોતું. એના બાપની ફ્રાન્સદેશમાં મોટા મોટા માનકરીમાં ગણના થાયછે, અને તેની માનીમા માલશર્બીસની પૌત્રી. બંને તરફથી જોઈએ તો સરકાર દરબારમાં તેનો વસીલો મોટો હતો. હરકોઈ અધિકાર અથવા હોદ્દો મેળવવાને વધારે ખટપટ કરવાની જરૂર નહોતી. માત્ર બોલે તેટલીજ વાર. કામની ગેરમાહિતી કિંવા ઉમર નાની છે, એવા સબબો ત્યાં બિલકુલ ચાલતા નહોતા. તેથી એકવીશ વર્ષનો થયો નહિ એટલામાં વડીલની ખટપટથી વર્સેલ્સમાં જજ્જઆડિટરની જગ્યા ઉપર તેની નિમનોક થઈ. આવી જગ્યા હમેશા મળેછે, એમ સમજવું નહિ. **અલેકિસસને** આ બધી ખટપટ બિલકુલ પસંદ પડી નહિ. તેનું કહેવું એવું હતું કે જે કાંઈ કરવું, તેમાં પોતાનું કાંઈક તો પરાક્રમ જોઈએ. પારકા ઉપર આધાર રાખી ખોટી બડાઈ મારવાનું તેને કેવળ પસંદ ન હોતું. તેથી તેણે થોડા મહિનામાં તે નોકરી છોડીને વિચાર કર્યો કે આગળ જે બે પૈસા મેળવવા તે સ્વમહેનતથીજ મેળવવા તેમાં બીજાની કાંઈ પણ ખટપટ હોવી નહિ જોઈએ. આ તેનો વિચાર ઘણાને પસંદ પડશે નહિ, કદાચિત્ કેટલાક તેને ગાંડામાં ગણશે. પરંતુ અલૅકિસસે પોતાનો વિચાર પાર પાડયો. તે પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપી

અમેરિકા ગયો. ત્યાં તેણે યૂનૈટેડ્‌સ્ટેટ્‌સમાં રાજ્યકારભાર કેમ ચલાવેછે, તે જોઈને તે ઉપર 'ડીમોક્રસી ઈન અમેરિકા,' એ નામનું ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તક લખ્યું, તેમાં તેણે પોતાના પ્રવાસની એકંદર હકીકત જણાવીછે. એ પુસ્તક ઉપરથી તેની ઘણી પ્રખ્યાતિ થઈ, અને તેથીજ તેને ત્યાં મોટા મોટા અધિકાર મળવા લાગ્યા. **ગુસ્તાવડીબોમટ** નામનો તેનો એક સ્નેહી પણ તેની સાથે ગયો હતો. તે તેના ઉદ્યોગની તો અત્યંત તારીફ કરેછે, તે કહે છે કે આવો ઉદ્યોગી સ્વભાવ મેં કોઈનો જોયો નથી. આળસ એ શું છે તેની તેને બિલકુલ ખબર નહોતી. તેથી તે પ્રવાસમાં મુસાફરી ઉપર હોય, અથવા એક ઠેકાણે બેઠો હોય તો પણ તેના મનને કદી વિસામો નહોતો. તેના તુરંગ-વિચાર હમેશા ચાલુજ રહેતા તેથી તેની સાથે ભાષણ કરવું હોય, તો કંઈ પણ ઉપયોગી વિષય હોય તોજ તે સાંભળવાને ખુશી બતાવે. તે જ્યાંનો ત્યાંનો કુથલો કે કોઈની પણ નિંદા સાંભળવાને બિલકુલ મન ઘાલતો નહોતો, જે દિવસે તેનાથી બિલકુલ ઉદ્યોગ થાય નહિ, તે દિવસ તેના વિચાર પ્રમાણે ઘણો ખરાબ ગયો; કારણકે એક ક્ષણભર વખત પણ તેનો જો ફોકટ જતો તો તેને ઘણી દિલગીરી થતી. તેણે પોતાના એક મિત્રને પત્ર લખ્યોછે, તેમાં લખ્યુંછે કે 'આ જગત્‌માં આપણે છીએ ત્યાં સૂધી વખત ગાળવાને આપણને કંઈપણ કામ જોઈએ. તે સિવાય જીવવું વ્યર્થ છે. શરીરને જો કંઈ મહેનત હોય, તોજ તે સારી રીતે રહેશે. તેમજ મનની વાત પણ એવીજ છે. તેને જો બરોબર નિયમમાં ન રાખ્યું, તો તે પણ બિલકુલ નિરૂપયોગી થશે. આ નિયેમ નાના મોટા સર્વને એક સરખો લાગુ છે. તરૂણપણેજ માણસે ઉદ્યોગ કરવો, ને ઘરડપણે ન કરવો, એમ

નથી. ઘરડપણમાં તો ઉદ્યોગની વધારે આવશ્યતા દેખાય છે. કારણ જેમ જેમ આપણે ઘરડા થતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ આપણા એકલા શરીરને નહિ; પણ મન સુદ્ધાંને એક જાતનું શૈથલ્ય ઉત્પન્ન થાયછે; અને તે અટકાવવાનો જો પ્રયત્ન કરીએ નહિ તો, તેનું જોર વિશેષ થતું જાયછે. ઉત્તર તરફના ઠંડા દેશમાં જતાં શરીરમાં ગરમી લાવવાને આપણે જેમ ઝપાટાબંધ ચાલવું પડેછે, તેજ પ્રમાણે ઘડપણમાં શૈથલ્ય અંશતઃપણ નાશ થઈ શરીરમાં હુશીઆરી રાખવા સારૂ મનુષ્યે કંઈ પણ ઉદ્યોગ અવશ્ય કરવો જોઈએ. ઉદ્યોગ ન હોય તો મનને એક પ્રકારનો ખેદ ઉત્પન્ન થાયછે. એના જેવો મનને બીજો મોટો રોગ નથી. એ રોગ દૂર કરવાને મન ને શરીર બંનેને કંઈ પણ મહેનત જોઈએજ.

આ પ્રમાણે તેનો વિચાર સ્વતંત્ર હતો. બીજાના ખોબામાંથી પાણી પીવું એ તેને બિલકુલ પસંદ નહોતું અને જે કાંઈ કરવું, તે પોતાના કાંડાના જોરથી કરવું. એ માટે તેનો અત્યંત આગ્રહ, પણ તેનો સ્વભાવ જો જોઈએ તો સાદો. તેનામાં લીનતા એટલી હતી કે મોઢામાંથી અપશબ્દ કદી નીકળ્યો નહોતો. આપણા ઉપર બીજાનો ઉપકાર કંઈને કંઈ હોયછે, પણ એના જેવા યાદ રાખનાર ઘણાજ થોડા હોયછે. વધારે તો શું, પણ એના બે સ્નેહી હતા તેમણે તેની સાથે અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમના સહવાસથી તેને અભ્યાસમાં જે થોડી ઘણી મદદ મળી હતી, તેના બદલામાં તેમનો ઘણો આભારી હતો; એટલુંજ નહિ, પણ તેમની સંગતથી કોઈ પણ આડેમાર્ગે જવાને પ્રવૃત્ત થયો નહિ, એવું તે વખતો વખત અતિ ઉદાર બુદ્ધિથી કબૂલ કરતો હતો. બીજું વધારે એ છે કે તેની પરણેલી સ્ત્રી મેરી જે સર્વ રીતે તેના ઉપર આધાર રાખનારી હતી; તેના વિચા-

રવંત ને શાંત સ્વભાવથીજ પોતાના અભ્યાસમાં અને સર્વ કોઈ ઉદ્યોગમાં તેને યશ મળ્યો, એવા અર્થનું તેણે તેનો આભાર દર્શક કંઈક લખી મૂક્યું છે. તેનું કહેવું એવુંછે કે માણસને જેવી સુશિલ કિંવા કજીઆળી સ્ત્રી મળી હોય, તે પ્રમાણે તેનો સ્વભાવ સારો અથવા નઠારો થાય છે, અને ઉદ્યોગમાં યશ, અપયશ મળવો એ તેની ઉપર આધારરાખેછે.

જુઓ, એકંદરપણે આ જગત્માં મનુષ્યનો સુધારો થવાને હજારો કારણો લાગેલાં છે. નાનપણમાં કાંઈપણ શિક્ષણ મળવું જોઈએ; સારાં પુસ્તકો વાંચવાં જોઈએ, સંગી ને આડોશી પાડોશી સારાં હોવાં જોઈએ, ઘરનાં મનુષ્યોની એટલે જેની સાથે આપણે વ્યવહાર ઘણો હોય એવાની વર્ત્તણુક પણ સારી જોઈએ. વડવાઓની જેવી કીર્ત્તિ હશે, તેની જેવી સારી નરતી આબરૂ હશે, તે પ્રમાણે આપણી રીતભાત ફરશે. જોકે આ અગત્યનાં કારણો છે, તો પણ મનુષ્યની ઉન્નતિનું મુખ્ય કારણ એકજ છે; તે એ કે પોતાનું હિત, અનહિત પોતે સમજવું જોઈએ, અને તે સારૂ તેણે પોતે ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ. પંડની મહેનત વગર આ જગત્માં સર્વ કાંઈ મિથ્યા છે. હવે જે કોઈ સુજ્ઞ અને વિચારવંત મનુષ્ય હોય તે ઘણી ઉદાર બુદ્ધિથી બીજાની મદદ કબૂલ કરે, તોપણ તેનો ઉદ્યોગજ તેની પોતાની ઉન્નતિનું કારણ થયું, અથવા થાય એ વાત કેવળ નિર્વિવાદ છે.

સમાપ્ત.

આ બીજી આવૃત્તિનાં અગાઉથી થનાર ગ્રાહકનાં મુબારક નામ.

કચ્છ.

૫૦ કચ્છાધિપતિ મહારાજાધિરાજ મીરંઝાં મહારાવશ્રી ખેંગારજીસવાઇ બહાદુર જી, સી, એસ, આઇ.
૫ ઠાકોર સાહેબ વેરી સાલજી. ગેહા

ભાવનગર.

૫૦ મહેરબાન વિજયશંકર ગવરીશંકર ઓઝા.

પોરબંદર.

૧૨ નેકનામદાર એડમિનિસ્ટ્રેટર સાહેબ બહાદુર.
૧૫ ,, પાટવીકુમારશ્રી ભાવસિંહજી.
૧૫ નામદાર બાઈશ્રી પ્રતાપબાસાહેબ
૧૦ ,, ,, ઝાલી મા સાહેબ.
૧૦ ખાનસાહેબ કેખુશરૂ એદલજી.
૧૦ શેઠ. વંદરાવન ઓધવજી ભાટીઆ
૧૦ શેઠ. દેવકરણદાસ નાનજી દેસાઇ.
૧૦ વકીલ ગોવિંદજી ડાહ્યાભાઇ.
૧૦ મદ્રેસા અન્જુમ્ન અખ્યાર.
૫ રા. સાહેબ લક્ષ્મણરાય સુખભાઇ
૫ શેઠ. જગજીવન વહાલજી ભણશાળી
૨ નામદારકુમારશ્રી વજેસિંહજી
૨ ગાંધી તુળસીદાસ ઓતમચંદ.
૩ રા. સા. ઝવેરચંદ મૂળચંદ.
૨ શેઠ. લાધા આણંદજી.
૨ શેઠ. પુરૂષોતમ ધરમસી.
૨ શેઠ. હીરજીભાઈનવરોજજી વાડીઆ
૨ શેઠ. અત્રભૂજ કરસનદાસ.
૨ શેઠ. કાનજી લીલાધર સંપટ.
૨ કંટ્રાકટર શામજીભાઇ.
૧ રા.સા. મનસુખરામ પ્રાણજીવન
૧ રા. સા. મણીરામ અંબારામ ઉમરવાડીઆ.
૧ શેઠ જાદવજી તારાચંદ
૧ ઠકર વસનજી લીલાધર
૧ શેઠ પ્રેમચંદ જીવન.
૧ ખત્રી તેજપાળ સામધાણી.
૧ હજૂરી દાદાબાવા એરડા.
૧ શેઠ ગોવિંદજી ડુંગરશી.
૩ ગોવાળ જેશંકર આતમારામ.
૧ ઠકર રતનજી મોરારજી.
૧ ” રામજી દયાળજી.
૧ કંડોળીઆ વેણીશંકર આણંદજી
૧ શા. દામોદર ભવાન.
૧ ઠકર વિઠલજી પ્રાગજી.
૧ રા. તુળસીદાસ શામજી.
૧ ઠકર ગોવિંદજી જાદવજી.
૧ ” કાળીદાસ વસરામ.
૧ ” જાદવજી વહાલજી.
૧ મોહનલાલ વશનજી લાખાણી.
૧ હરિદાસ ડાહ્યાભાઇ લાખાણી.
૧ શેઠ જેઠા પુરષોતમ ભાટીઆ.
૧ શેઠ સુંદરજી રતનજી લખાઈ.
૧ ગાંધી રામજી ડોસા.

૧ શેઠ માવજી કલ્યાણજી.
૧ શા. હરખચંદ પીતામ્બર.
૧ ઠકર પ્રમાણંદ ગોવિંદજી.
૧ રા. લક્ષ્મણ બેચર.
૧ રા. કરસનજી ભાણજી.
૧ રા. જેશંકર ધનજી.
૧ કંટ્રાકટર હેમચંદ ધારશી.
૧ મૂળજી ત્રીકમદાસ ભાટીઆ.
૧ રા. ઉજમશી ઇશ્વર.
૧ રા. ચત્રભૂજ દેવજી.
૧ શેઠ કાવસજી પાલણજી.
૧ દોસી મદનજી સુંદરજી.
૧ શા. નારણજી જગજીવનબંગાળી.
૧ ઠકર પ્રાગજી ધનજી.
૧ શા. નારણજી કરમચંદ.
૧ ઠકર રતનજી કુરજી.
૧ શેઠ દોરાબજી કુંવરજી.
૧ શેઠ વલ્લભજી જેઠા ભાટીઆ.
૧ શેઠ મોનજી માણેકચંદ.
૧ વિપ્ર દેવરામ દયારામ.

૧ " લક્ષ્મીશંકર મોરારજી.
૧ મેતા ન્યાલચંદ કડવા.
૧ રા. કલ્યાણરાય રંગીલદાસ.
૧ ઠકર. જાદવજી વસનજી.
૧ શેઠ વીરજી કાનજી સંપટ.
૧ શેઠ જેઠા ડોસા.
૧ ઠકર કહાનજી ઝીણા.
૧ રા. છગનલાલ મનોરદાસ.
૧ રા. મકનજી મોરારજી.
૧ રા. સોરાબજી કાવસજી.
૧ રા. ધરમસી ઘેલા.
૧ રા. ગજાધર વિનાયક.
૧ ઠકર પુરૂષોત્તમ નાનજી.
૧ " હરિદાસ ગોવિંદજી.
૧ વકીલ પ્રમાણંદદાસ નેમીદાસ.

રાણાવાવ.

૧ રા. સા. શીવશંકર મયાશંકર.
૧ રા. અમરજી ઇંદ્રજી યાજ્ઞિક.
૧ રા. ગવરીશંકર જેશંકર બધેકા
૧ રા. ગંગાશંકર વજેશંકર છાયા.

૧ રા.ગોકળદાસ પ્રમાણંદદાસગાંધી
૧ રા.મોહનભાઇ નીછાભાઇ.
૧ નાયક કાળીદાસ મેઘજી.
૧ રા.મયાશંકર પુરૂષોત્તમ. વડવાળા

અડવાણા.

૨ રા. સા. પ્રભાશંકર ભાણશંકર.
૧રા. મોહનલાલ ઉમીઆશંકર. પોટા
૧ રા. ખંડુભાઇ રતનજી દેશાઇ.
૧ રા. ગુલાબચંદ માણેકચંદ શેઠ.
૧ રા. ઓધવજી આણંદજી.

માધવપુર.

૧ રા. રામચંદ્ર નાનજી.
૧ મંગ દામોદર ગુલાબચંદ.
૧ સેવક કેશવજી વનરાવન.
૧ રા. લક્ષ્મીશંકર શંકરજી
૧ ભટ્ટ જીવણ લાલજી
૧ જોષી લીલાધર નાકા.
૧ સેવક જગજીવન ગોવિંદજી.

નવીબંદર.

૧ રા. યુસફ છગનલાલ.

૧ રા. હાસમ આમદ.
૧ રા. પુરશોત્તમ પ્રાગજી

વીસાવાડા.

૧ રા. ખીમજી જેશંકર દવે.
૧ ઠકર નાનજી જેઠા.
૧ ઠકર નથુ ઓધવજી

માઢવાડા વગેરે.

૧ રા. જીવરાજ ઠાકરશી માઢવાડા
૧ ઠકર દેવરાજ કાનજી. ,,
૪ રા. ફીરચંદ હેમચંદ ગોઢાણા.
૧ રા. મેઘજી જીવરામ ઓડદર.
૧ રા. જેઠાલાલ કહાનજી. બખરલા.
૧ મેર નથુ હાજા કાંટેલા.

કુતીઆણા.

૧ રા. મયારામ જીવાભાઇ.
૧ રા. છગનલાલ જાદવજી દવે.
૧ મે. બેનજામીન રૂબેનજી.
૧ રા. જગજીવન રાજારામ.
૧ રા. જસવંતરાય મુનસી.

પાટણ.

૨ મે. રામજી આણુંદજી.
૧ ખાન બહાદુર સૈયદ અલવી બીન અબદુલા.

હોયાંણા.

૧ રા. મકનજી આણુંદજી દવે.
૧ તળાટી કુરજી કરસનજી

જુનાગઢ

૫ રા. સુંદરજી મૂળજી.

ભાણવડ.

૨ રા. રણછોડલાલ ગીગાભાઇ.
૨ રા. કરૂણાશંકર પ્રાગજી.

ખરેડી.

૧ મે. દલીચંદ પૂલચંદ સંઘવી,
૧ વકીલ વસનજી સવજી.
૧ વકીલ રતનશી બેચર.

ગીદડ.

૫ મે. નથુભાઇ પીતામ્બર કારભારી.

માળીઆ (હાટી)

૧ મે. છોટાલાલ જાદવરાય.
૧ નાજર માણેકલાલ હરિદાસ.
૧ વકીલ પુરશોત્તમ રણછોડ.
૧ કંપાઉન્ડર મણીલાલ હીમતલાલ
૧ ગીર ફેરણી કારકુન નથુ જેરાજ
૧ શેઠ મોતીચંદ ઠાકરશી

પરચુરણ.

૪ મે. જીવણલાલ હરજીવનદાસ. રાજકોટ
૧ રા.શીવશંકર વાઘજી ત્રવાડી.સુપેડી
૧ રા. અંબાશંકર રણછોડજી રાણપોર.